

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İMAM BUHARİ’NİN SAHİH’İNDE ZİKRETTİĞİ KUR’AN
LAFIZLARI İLE İLGİLİ YORUMLARIN TAHLİLİ**

ZEYNEP SARITAŞ

Danışman : Doç. Dr. Şemseddin KIRIŞ
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Nagihan EMİROĞLU
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Yakup KOÇYİĞİT

KASTAMONU-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Zeynep SARITAŞ

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İMAM BUHARİ’NİN SAHİH’İNDE ZİKRETTİĞİ KUR’AN LAFIZLARI İLE İLGİLİ YORUMLARIN TAHLİLİ

ZEYNEP SARITAŞ

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DANIŞMAN: DOÇ. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ

Kendine has bir usulle bağımsız olarak Hadis eserinde tefsir bölümü oluşturma geleneği Buhari ile başlamıştır. Daha sonra meşhur hadisçilerden de eserlerine tefsir bölümü açanlar olmuştur. Bu bölümlerde ayetler bab başlıklarına konulmuştur. Sonrasında ise bu başlıkların altında, başlıktaki ayetle ilişkili olan hadis rivayetleri yer almıştır. Tefsir bölümleri bu şekilde hazırlanan bab başlıklarının tümünden oluşmaktadır. Hadis eserlerinde süregelen adetlerden farklı olarak Buhârî’nin, eserinde kendi şahsi fikirlerine yer verdiği görülmektedir. Özel olarak bizim konumuz olan Sahih’in tefsir kitabı bölümüne baktığımızda, ayetlerle ilişkili hadis rivayetlerinin dışında kendi şahsi düşüncelerine yer verdiğini ve tefsir verilerinden oluşan bazı bilgiler verdiğini görmekteyiz. Buhârî’nin Sahih’inde bölüm başlıklarında bazı malumatlara yer vermesi bunları aktarması onu diğer musanniflerden ayıran bir başka özelliğidir. Aslında bir hadis eseri olan ve sadece rivayetler içermesi beklenen kitabında bablarda yaptığı tercümelerle kendi şahsi görüşlerini aktarma imkânı bulmuştur. Buhari tefsir kitabı bölümünde eserini diğerlerinden farklılaştıran dilbilimsel açıklamalara ve kelime izahlarına yer vermiştir. Onun bu uygulaması yalnızca tefsir kitabı ile sınırlı kalmamıştır. Bu kelime açıklamalarına eserinin hemen her yerinde rastlanmaktadır. Biz yalnızca tefsir kitabı bölümünde incelemelerde bulunduk. Buhari, hadis sahasında olduğu gibi tefsir sahasında da isminden bahsettirmiş bir alimdir. Bilindiği üzere hadis kitabında ilk defa tefsir başlığı açan o olmuştur. Buhârî’nin tefsir kitabı bölümü birçok kişi tarafından inceleme konusu olmuştur. Bizim de bu bölümün başlıklarında yer alan, Kuran lafızlarına yaptığı kendi yorumları, filolojik açıdan dikkatimizi çekmiştir. Şartlar el verdiğince bazı kelimeleri alıp değerlendirdik. Diğer filolojik kaynaklarla karşılaştırma yapmaya çalıştık. Yaptığımız lafız incelemeleri yalnızca tefsir kitabı bölümünü kapsamaktadır. Ele aldığımız lafızlar anlam bakımından dikkat çekici ve birden çok manaya gelen lafızlardır.

ANAHTAR KELİMELER: Sahih-i Buhari, Kuran Lafızları, İsnat, İnceleme.

Nisan 2024, 53 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

ANALYSIS OF COMMENTS ABOUT THE QURAN WORDS MENTIONED BY IMAM BUHARI IN HIS SAHIH

ZEYNEP SARITAŞ

**KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. ŞEMSEDDİN KIRIŞ**

The tradition of independently creating a commentary section in the Hadith work with a unique method started with Bukhari. Later, some of the famous hadith writers opened a commentary section in their works. In these sections, the verses are placed under chapter headings. Afterwards, hadith narrations related to the verse in the title were included under these headings. Tafsir sections consist of all the chapter headings prepared in this way. It is seen that, unlike the traditions in hadith works, Bukhari included his own personal ideas in his work. When we look specifically at the tafsir book section of Sahih, which is our subject, we see that, apart from the hadith narrations related to the verses, he includes his own personal thoughts and gives some information based on tafsir data. The fact that Bukhari includes some information in his translations and conveys them is another feature that distinguishes him from other writers. In his book, which is actually a work of hadith and expected to contain only narrations, he had the opportunity to convey his personal views through the translations he made in the chapters. In the tafsir book section, Bukhari included linguistic explanations and word explanations that differentiate his work from others. This practice of his was not limited only to the book of tafsir. These word explanations can be found almost everywhere in his work. We only examined the tafsir book section. Bukhari is a scholar who has made a name for himself in the field of tafsir as well as in the field of hadith. As it is known, he was the first to open a tafsir title in the hadith book. The section of Bukhari's commentary book has been the subject of examination by many people. His own comments on the words of the Qur'an, which are included in the headings of this section, attracted our attention from a philological perspective. We took some words and evaluated them as the conditions allowed. We tried to make comparisons with other philological sources. Our wording analysis covers only the tafsir book section. The words we are considering are words that attract our attention in terms of meaning and have more than one meaning.

KEYWORDS: Sahih Bukhari, Words of the Quran, Attribution, Review.

April 2024, 53 Page

TEŐEKKÖR

Özerinde alıőmıő olduğum konu ile ilgili daha önce yapılmış birçok benzer alıőmalar mevcuttur. Bu benzer incelemeler araőtırmalarımda bana kolaylık saėlamıőtır. Konu ile ilgili her tÖrlÖ kaynağa ve bilgiye ulaőmamda benden yardımını esirgemeyen danıőmanım Doç. Dr. şemseddin KIRIş hocama, bu çalışma boyunca manevi desteklerini hissettiğim ailem ve arkadaşlarıma teőekkÖrÖ borç bilirim.

Zeynep SARITAş

Kastamonu, 2024

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
TEZ ONAYI	ii
TAAHHÜTNAME	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	ix
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
1.2 Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	2
2. BUHARİ’NİN HAYATI VE SAHİHİ	3
2.1 Buhari’nin Hayatı	3
2.2 Buhari’nin Sahih’i	4
2.2.1 Sahih-i Buhari’nin Özellikleri ve Müslümanların Hayatındaki Yeri	4
2.2.2 Sahih-i Buhari’deki Bab Başlıkları.....	6
2.2.3 Sahih-i Buhari’nin Filolojik Açıklamaları ve Ağırlık Verdiği Kaynaklar	7
2.2.4 Sahih-i Buhari’nin Kaynakları Üzerinde Yapılan Çalışmalar	8
2.2.5 Sahih-i Buhari’nin Nüshaları	8
2.2.6 Fuat Sezgin’in Buhârî’nin Talikleri Hakkındaki Görüşleri	9
3. BUHARİ’NİN KİTABÜ’T TEFSİR’İ	17
3.1 Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî’nin Sahihi.....	17
3.2 Buhari’nin Kitabü’t Tefsir’inde Kuran Lafızlarını Ele Alış Biçimi.....	21
3.3 Buhari’nin Tefsir Kitabı Bölümünün Müslim ve Tirmizi’nin Tefsir Kitabı Bölümü ile Karşılaştırılması	22
4. BUHARİ’NİN KİTABÜ’T TEFSİR’İNİN KURAN LAFIZLARI YÖNÜNDEN İNCELENMESİ	25
4.1 Buhari’nin Başlıklarda Bazı Kelimelere Yaptığı Kendi Yorumları (Bakara Suresi Özelinde)	25
4.2 Buhari’nin Kitabü’t Tefsir’inde Başlıklarda Yorumladığı Bazı Lafızların Analizi	26
4.2.1 Dua Kelimesi	26
4.2.2 Din Kelimesi	27
4.2.3 Velaye Kelimesi.....	29
4.2.4 Kitap Kelimesi	30
4.2.5 Ubudiyet Kelimesi	37
4.2.6 Sünnet Kelimesi.....	40
4.2.7 Hidayet ve Hüda Kelimeleri	41
4.2.8 Hâc, Huccet ve Hacet Kelimeleri.....	43
4.2.9 Rab Kelimesi.....	45
4.2.10 Risalet Kelimesi	46
4.2.11 Nifak ve İnfak Kelimeleri	47
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	49

KAYNAKLAR	51
------------------------	-----------

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

as.	: Aleyhisselam
H.z.	: Hazreti
Ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallâhu anh.
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
Thk.	: Tahkik eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Amacı ve Önemi

Modern dönemde Kur'an'ın dil açısından incelenmesi ile ilgili çalışmalarda artış gözlenmektedir. Kur'an'ın dili konusunda batılı araştırmacıların da özel ilgisi bulunmaktadır. Bu bağlamda Kur'an'da Arapça olmayan kelimeler bulunduğu iddia edilmiş ve bu çerçevede Kur'an'ın vahiy kaynaklı olduğu ile ilgili şüpheler uyandırılmaya çalışılmıştır. Kur'an lafızları ile ilgili Sahih-i Buhârî zengin ve güçlü bir kaynaktır. İmam Buhârî'nin Kur'an kelimelerinin etimolojisi ile ilgili derin bir bilgi birikimi bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Kur'an kelimelerini anlamada Cahiliye şiiri de önemli bir kaynak durumundadır. Ancak Cahiliye şiiri adı altında ileri sürülen eserlerin otantikliği tartışma konusudur. İmam Buhârî, başarılı bir kültür derleyicisidir. Dil kullanımları kültürün vazgeçilmez unsurlarıdır. Dil ile ilgili, dilin kullanımı ile ilgili onun kanaatleri önemlidir. Buhârî üzerine araştırma yapan Fuat Sezgin, Buhârî'nin dil ile ilgili tespitlerinde yazılı kaynaklara dayandığını ileri sürmüştür. Buhârî'nin ileri sürdüğü lafız açıklamaları Kur'an'ın bütünlüğü ile ne kadar tetâbuk etmektedir? Araştırmamızda Buhârî'nin elfâz-ı Kur'ân açıklamalarının ilgili ayetlerin siyak ve sibaklarına uygunluğu üzerinde durulacaktır. Köklü ve itibarlı Kur'an lügatı olan Ragıb İsfahani'nin el-Müfredâtı ile de mukayesesi yapılacaktır. Önemli bir tefsir kaynağı olarak görülen Sahih-i Buhari'nin tefsir bölümünde yer alan Kur'an lafızları ile ilgili yorumların incelenmesinin hem Hadis hem de Kıraat alanında araştırma yapanlara yardımcı olacağını umuyoruz. Araştırmamızın konusu Sahih-i Buhari'nin tefsir kitabının başlıklarındaki Buhari'nin yorumladığı ya da diğer dil bilimcilerin yorumlarını aktardığı Kuran lafızlarıdır. Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en sağlam kaynak olarak kabul edilen İmâm Buhârî'nin Sahîh'inde Kitâbü't-Tefsir bölümünde başlıklarda yer alan Kuran lafızlarına Buhari'nin yaptığı yorumlar çalışmamızın merkezini oluşturmuştur. Buna bağlı kalmak kaydıyla, İmam Buhârî'nin eseri Sahîh-i Buhârî'de yer alan ve araştırmamızda ele aldığımız bazı Kuran lafızlarının diğer bazı vücuh eserlerindeki ve sözlüklerdeki değerlendirmeleri ele alınmıştır. Yapılan çalışmada bahsi geçen konuların dışına çıkmamaya çalışılmıştır.

İlgili kaynakta konuyla ilgili çok fazla rivayet olması, bu rivayetlerin hepsinin tezimizde yer almasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle, bütün lafızların incelenmesinin mümkün olmadığı durumlarda, lafızlara, tezimizin zorunlu sınırı dahilinde değinilmiştir. Tezimizin amacı Sahih-i Buhari’de tefsir bölümünde yer alan Kur’an Lafızları ile ilgili yorumların incelenmesi sonucunda yukarıda değindiğimiz problemlere ışık tutmasıdır.

1.2 Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmada “literatür taraması”, “içerik analizi” ve “niteliksel araştırma” yöntemi kullanılmıştır. Araştırmamızın evreni Sahih-i Buhari’nin Kitabü’t-Tefsir’inde, konu başlıklarında yer verdiği Kur’an lafızları ile ilgili kendi yorumları ve bu başlıklarda yer verdiği diğer dil bilimcilerin yorumlarıdır. Sahih’in tefsir bölümünün tamamı incelenmiştir fakat çalışmamız bu bölümün başlıkları üzerinde olmuştur. Çalışmamız hazırlanırken, Buhari şerhlerinden, Kuran lafızları ve Arapça sözlüklerinden, başta Râgib el-İsfahânî’nin el-Müfredat eseri olmak üzere temel hadis kaynaklarından, diğer kaynaklardan, “Şamile ve “Cevamiü’l-kelim” programlarından yararlanılmıştır. Öncelikle Sahih-i Buhari’nin tefsir bölümü baştan sona incelenmiş, tezimize konu olabilecek bazı dikkat çekici lafızların tespiti yapılmıştır. Sahih’in tefsir bölümünün başlıklarında geçen bütün lafızların üzerinde durulmamış olup, bazı önemli ve farklı görülen yerler incelenmiştir. İlgili lafızlar başta Râgib el-İsfahânî’nin el-Müfredâtı olmak üzere çeşitli sözlükler ile mukayesesi yapılmıştır. Gerektiğinde Buhari şerhlerine ve kaynakçada verdiğimiz diğer hadis kaynaklarına da müracaat edilmiştir. Araştırmamızda incelediğimiz konularla ilgili gerekli kaynak taraması ve tespitler yapıldıktan sonra kendi değerlendirmemize tabi tutulmuştur. Eser hakkında 391 müellif tarafından 498 çalışma telif edilmiştir. Sahih’in tefsir yönü hakkında günümüz akademisinde yapılan birçok çalışma bulunmakla birlikte eserin tamamını inceleyen bir araştırma ilk defa Sümertaş tarafından gerçekleştirilmiştir.¹

¹ Akbaş, “Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî’nin El-Câmi’u’s-Sahîh’i, Dr. Burhan Sümertaş”, *Tibyan Yayıncılık*, (2015), 99.

2. BUHARİ’NİN HAYATI VE SAHİHİ

2.1 Buhari’nin Hayatı

Kendisini Buhârî olarak tanıdığımız, alanında en önemli hadis âlimlerinden olan, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Muğîra b. Berdizbeh b. El-Ahnef el-Cu’fî el-Buhârî (ö. 256/870)² 13 Şevval 194 (20 Temmuz 810) tarihinde Buhâra şehrinde dünyaya gelmiştir.³

Çocuk yaşlarda babası hayatını kaybetmiştir. Dedesinin dedesi olan Berdizbeh Mecûsîydi. Onun oğlu olan Mugîre, Buhâra valisi Cu’feli Yemân sayesinde müslüman oldu, bundan dolayı Buhârî Cûfî nisbesiyle de anılır.⁴

Buhârî on yaşına geldiğinde Muhammed b. Selâm el-Bikendî ve Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî gibi Buhâralı hadis âlimlerinden ders almaya başladı. İlerleyen yaşlarında hocası olan Muhaddis Dâhili’nin ders halkasında kalmış; güçlü hafızası ve kıvrak zekasıyla çevresindekilerin övgüsüne mazhar olmuştur. Hocasının rivayetindeki bazı kusurları düzeltti. İbnu’l Mübarek ve Vekî b. Cerrâh’ın eserlerini tümüyle ezberledi.⁵

Buhâra da bulunan tüm âlim ve imamlarından ders aldı, sonrasında annesi ve kardeşi (Ahmet) ile hacca gitmek üzere yola koyuldular. Hac vazifesini yerine getirdiklerinde kardeşi memleketlerine geri dönmesine rağmen Buhârî Mekke’de kalmayı seçti. Hallâd b. Yahya, Humeydî gibi âlimlerden hadis öğrenmiştir. Devamında birçok ilim merkezini dolaşıp hadis tahsilinde bulunmuştur. Bağdat’a sekiz sefer gitmiş ve orada Ahmet b. Hanbel’in sohbetlerinden istifade ettiği rivayetlerde yer almaktadır. Basra’ya ve Belh’e yolculuk yapmıştır. Dimaşk’ta Ebu Müshir’den hadis tahsilinde bulunmuştur. Altı sene Hicaz’da yaşamış, oradan Humus ve Kufe’ye yolculuk etmiştir. İki sefer Mısır’da bulunmuş ve oradan Maverâünnehir’e kadar önemli ilim

² el-Askalânî Ebû’l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Hidâyetü’s-sârî li-sîreti’l-Buhârî* (Dimaşk: Darul Kemal el Müttehîde, 1432), 47.

³ Muhammed Mustafa el-A’zami, “Buhari, Muhammed b. İsmâîl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1992), 6/368.

⁴ İbn Hacer, *Hidâyetü’s-sârî li-sîreti’l-Buhârî*, 48.

⁵ el-A’zami, “Buhari, Muhammed b. İsmâîl”, 6/368.

bölgelerinde hadis öğrettikten sonra memleketine geri gitti. 250/864 senelerinde gitmiş olduğu Nişabur'da beş yıl hadis dersi vermiş, bu esnada Yahya b. el-Minkarî'den istifade etmiştir. Buhârî'nin 1080 muhaddisten hadis naklettiği rivayet edilmiştir.⁶

Buhârî ilim yolculukları sonucunda toplamış olduğu hadislerden oluşan bir kütüphane oluşturdu. Yazmış olduğu eserler yazıda kalmamış, hepsini ezberlemiştir. Bunun en güzel örneğinden biri İbn Adî'nin rivayet ettiği'dir. Buhârî Bağdat'a döndüğünde bunu haber alan alimler yüz adet senet ve metni karıştırdılar ve on kişiye verip bunları geldiğinde Buhârî'ye sormalarını istediler. Bu belirli kişiler diğer İslam Ülkeleri'nden gelmiş alimlerden oluşan bir mecliste okuyarak önemi hususunda bilgi edinmek istediler. Buhârî bu hadisleri okudukları şekilde bilmediğini söyledikten sonra sırasıyla hadislerin senetlerini ve metinlerini doğru bir şekilde tek tek söyledi. Bu sayede Buhârî'nin güçlü zekasının ve bu alandaki maharetin şüpheye mahal bırakmayan kanıtlarından oldu.⁷ Firebrî, İmam Müslim, Tirmizî, Muhammet bin Nasr el-Mervezî, İbn Huzeyme, Ebu Hâtim, Ebû Zur'a er-Râzî, Salih Cezere en bilindik öğrencileridir.⁸ İmam Buhârî'nin otuzdan fazla eserinin olduğu bilinmektedir. Bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmışken diğerleri çeşitli nedenlerden dolayı ulaşamamıştır.

2.2 Buhari'nin Sahih'i

2.2.1 Sahih-i Buhari'nin Özellikleri ve Müslümanların Hayatındaki Yeri

Buhârî'nin hadis İlmine getirdiği bazı özgün yaklaşımları vardır. Bunlar: Buhârî'nin hadisleri tespit ederken “ilel” bilgisini kullanması, hadisi nakleden raviler ile hadis alınan şeyhin birbirlerini görmesi, bab başlıklarına rivayetleri yerleştirirken takip ettiği yol, onun fıkıhçı yaklaşımı ve Buhârî'nin kelimâ tartışmalarda izlediği metod şeklinde ifade etmek mümkündür.⁹

⁶ el-A'zami, “Buhari, Muhammed b. İsmâil”, 368.

⁷ el-A'zami, “Buhari, Muhammed b. İsmâil”, 368.

⁸ el-A'zami, “Buhari, Muhammed b. İsmâil”.368

⁹ İlyas Canikli, “Buhari'nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar” 14/1 (2022), 168.

Eser hakkında 391 yazar tarafından 498 çalışma ortaya konulmuştur. Buhârî'nin eseri hakkında birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir.¹⁰ Câmi' u's-sahih üzerine daha iyi anlaşılmasını sağlamak için şerhler yazılmıştır. Bu şerhler hakkında bize Kâtip Çelebi Sahih-i Buhârî etrafında yapılan çalışmalardan seksen ikisinin ismini vermektedir. Daha sonra yazılan şerhler ve çalışmalar dikkate alınırsa bu rakam gittikçe artmaktadır.¹¹

Buhari'nin yazmış olduğu Sahih-i Buhari adlı eseri sadece sahih hadislerin yer aldığı, birçok İslâm âliminin görüşüne göre Kur'ân-ı Kerîm'den sonra gelen en sahih kaynaklardandır. Buhari'nin eserine verdiği tam isim ise '*el-Camiu's-sahih müsnedü'l-muhtasar min umuri Rasulullah (s.a.v.) ve eyyamihi*'dir.¹²

Buhari'nin el-Camiu's-Sahih adlı eseri, birçok İslâm âlimi tarafından da övgü ile zikredilmiştir. İmam Şafi'nin (204/819), "yeryüzünde İmam Malik'in Muvatta'sından başka Sahih bir kitap yoktur" dediğinde daha Buhari'nin Sahih'i yazılmamıştı.¹³ Kimileri İmam Müslim'in yazmış olduğu sahih' inin daha güvenilir olduğunu dile getirseler de İmam Müslim'in menşei de Buhari'dir. Çünkü Müslim sahihini Buhari'nin sahihi üzerine yazmış ve kendisine Buhari'yi örnek almıştır. Buna göre Buhari böyle bir eser yazmasaydı İmam Müslim'in de kendi sahihini yazamayacağı anlaşılmaktadır.¹⁴

İnsanoğlu kendini bildiğinden beri yeryüzünde eğitim faaliyetleri de devamlı var olmuştur. Bu faaliyetlerin ana gayesi bireylerdeki iyiliğin ve doğruluğun bilgisine ulaşma ihtiyacıdır. Bunlardan farklı olarak insanlar çeşitli yeteneklerin geliştirilmesi, gibi pek çok sebeple eğitim çalışmalarında yer almaktadırlar.

Ahlaki değerlerimizi öğretirken, İslam'ın Kuran'dan sonraki ana kaynağı olan hadislerin kullanılmasını, Peygamberimizin eşsiz ahlaki kişiliği ve her Müslümanın beşer olarak birinci sırada rol model olarak örnek alınması gereken şahsiyet olması sağlamaktadır. Peygamberimizin cahiliye döneminde değişmez denilen insanları nasıl

¹⁰ Akbaş, "*Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin El-Câmi' u's-sahih'i*", 99.

¹¹ Mehmet Yaşar Kandemir, "*el- Câmiu's-Sahih*", Diyanet İslam Ansiklopedisi, DİA, İstanbul, 118.

¹² İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, (Kahire: el-Mektebetü'l Selefiyye, 1986), 8.

¹³ Kandemir, "*el-Câmi' u's-Sahih*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2023, 114.

¹⁴ Kandemir, "*el-Câmi' u's-Sahih*", 114.

değiştirdiği, katı kalpleri nasıl yufka yüreklere çevirdiği, çok açık bir şekilde bilinmektedir. Bu yüzden Peygamberimizin en güzel ahlaki karaktere sahip olmasından dolayı, peygamberimizin ahlaki değerler ile ilgili hadislerinin, bize yol gösterecek en büyük kaynaklardan olduğu görülmektedir.

Sahihi Buhari'nin, insanların birliğini ve beraberliğini arttıracak ahlaki değerlerimizi insanlara hatırlatarak, İslam'ın istediği gibi, huzurlu bir toplum ortamının, üzerindeki tozu silkeleyerek tekrar ortaya çıkarmak açısından çok önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

2.2.2 Sahih-i Buhari'deki Bab Başlıkları

Kullandığı bâb başlıkları Buhârî'nin görüşlerini yansıtmaktadır. Malum fiille zikrettiği ve katilik, değişmezlik anlamı katan hadisler sahîh, meçhul fiille zikrettiği kesinlik ifade etmeyen rivayetler ise zayıf olarak tanımlanmaktadır. Farklı grup ve mezheplere yönelik itirazlarda bulunmuştur. Tefsîr, fıkıh, akâid ile ilgili başlıklara önem vermiş ve konuyla ilgili ayet, muallak hadis ve selef alimlerinin yorumlarına da yer vermiştir.¹⁵ Buhârî'nin fıkha dair fikirleri bâb başlıklarında bulunur diye ünlü olan bir söz bulunmaktadır. “İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî (ö. 638/1284), bâb başlıkları ve içeriklerine dair tercüme ismi de verilen el-Mütevâri alâ terâcimi ebvâbi'l-Buhârî isimli müstakil olarak yazdığı kitabında dedesinden şöyle bir söz nakleder: ‘Fıkhi bâb başlıklarında olan iki kitap vardır, birisi hadiste Buhârî'nin kitabı, diğeri ise nahivde Sibeveyh'in (ö. 180/796) kitabıdır.’”¹⁶

Fıkha dair konularda fazlaca verinin bir araya getirildiği bâb başlıklarına bakıldığında farkedilmektedir. Daha çok kendi fetvalarını ve fikirlerini teyid eden rivayetlere yer vermiştir. Soru formatında verdiği bazı bab başlığında ise dikkat çekmek istediği bir konu olduğu görülmektedir.¹⁷ “Bazı insanlar şöyle dedi” sözü yirmi beş bâb da geçmektedir ve bu sözle kimleri kastettiği konusu tartışılmıştır. Bazı bâbları da bölerek hadislerden hüküm çıkarmında bulunduğu görülmektedir. Onun yalnızca hadis ile ilgili rivayetlerle kifayet etmeyerek dirâyete ve fikhu'l hadis'e dair becerisini, tecrübesini

¹⁵ Zekeriya Güler, “Buhârî ve el-Câmiu's-Sahîhi Üzerine” 2/1 (2015), 2.

¹⁶ Güler, “Buhârî ve el-Câmiu's-Sahîhi Üzerine”, 14.

¹⁷ Güler, “Buhârî ve el-Câmiu's-Sahîhi Üzerine”, 14.

de Buhârî'nin yaptığı bu çalışmalar ortaya koymaktadır.¹⁸ “Sahih’in hemen hemen her faslının tetkiki, sırf bir hadis kitabı olarak kalmak gayesini hiçbir zaman gütmeyişi”¹⁹ ve “Sihhati ile ün salan Sahîhu’l-Buhârî’deki îmân, tevhîd, kader, Kitap, Sünnet’e sarılma, haber-i âhâd gibi bölümler bulunmaktadır” ifadeleri dikkat çekicidir. Bu bölümlerde bulunan rivayetler, kitabın kesinlikle “İslam dinini mutezile ve benzeri mezheplerin saldırısından korumak maksadıyla hazırlandığı”²⁰ belirtilmektedir.

Meşhur olmuş olan “Buhârî’nin fikhî görüşleri bab başlıklarındadır” sözünden yola çıkarak Mehmet Eren, Buhârî’nin Sahîh’inde muhaddis ve fakîh kimliğiyle iki amaca ulaşmayı başardığını söyler. Sahih hadisleri toplaması ve onlardan fikhî hükümler ve hikemî nükteler çıkarmıştır. Farklı hükümler ortaya koyabilmesi onun fıkıhçı yönüne; tekrarlanan hadisleri farklı isnad ve metinlerle zikretmesi ise onun büyük bir hadisçi olduğunu göstermektedir. Onun bab başlıklarını koyarken kullandığı teknik değişik şekillerde sınıflandırılabilir. Bazen bir ayetin hepsini ya da bir bölümünü, bazen zaman bir hadisin hepsini ya da bir bölümünü, bazen de konu başlığı olarak bir hadisin lafızlarını değil de içeriğini kullanır. Soru cümlesi şeklinde verdiği bab başlıkları da mevcuttur. Soru halindeki başlıkları, kendi görüşünü hiç belli etmeksizin ya da sorunun içinde cevabı saklayarak verir. “el-Câmi’u’s-Sahîh’in konu başlıklarının özenle seçilmiş olduğunu düşünenler olduğu gibi böyle bir durumun olmadığını, Buhârî’nin bu hususta kendinden önceki hadisçilere tabi olduğunu iddia edenler vardır. Buhârî’nin eserinde, mevcut hadis edebiyatının tasnifinden faydalanmış olduğunu söyleyen şârihler mevcuttur. Bu fikrin Buhârî’yi şahsi tasarruftan mahrum bir duruma düşürmüş olmayacağını; onun intihab kabiliyetinin ve bunları telifteki muvaffakiyetinin her hadisi alışında kendisini gösterdiğini savunmuşlardır.”²¹

2.2.3 Sahih-i Buhari’nin Filolojik Açıklamaları ve Ağırlık Verdiği Kaynaklar

Mücahid (öl.103), İkrime (ö.105), Katade (öl.117), Hasenu’l-Basri(öl.642-720) ve Tabiin’in meşhur isimlerinden gelen rivayetler Buhari’nin dil ile ilgili izahlarında

¹⁸ Güler, “Buhârî ve el-Câmiu’s-Sahîhi Üzerine”, 14.

¹⁹ Dr. M. Fuad Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, 1956), 107.

²⁰ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 230.

²¹ Ayşegül Eroğlu, ““Buhârî’nin el-Câmi’u’s-Sahîh’indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü’l-Müneyyir’in el-Mütevârî’si”” 17/1 (2019), 102.

yararlandığı kaynaklardandır. Buhari, Sahabe ve Tabiin'den yaptığı nakilleri senetsiz olarak 'İbn Abbas dedi ki, Mücahid dedi ki' şeklinde verir. Bir hayli çok yer tutan bu rivayetleri Muhammed Fuad 'Abdulkaki 'Mu'emu Garibu'l-Kur'an Müstahrecen Min Sahih'il-Buhari' isimli bir kitapta yayınlamıştır.²²

Sahabe ve Tabiin'in haricindeki kaynaklarının tespiti oldukça zor ve tartışma konusudur. Zira Buhari, birkaç istisna dışında hemen hiç kaynak göstermemiştir. Fuat Sezgin'in de işaret ettiği gibi Yahya ve Ma'mer isimlerini nadiren zikreder, ancak Firebri bir iki istisna dışında bunları metin haricine çıkarmıştır.²³

2.2.4 Sahih-i Buhari'nin Kaynakları Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Buhârî'de yer alan söyleyeni belirsiz filolojik izahlara bir kaynak bulunmaya çalışılmıştır. Fuad Sezgin bütün bu kaynakları tarayarak Ebu'l Ubeyde'nin Mecazu'l Kur'an'ı ve Ferra'nın Meani'l-Kur'an'ı ile benzerlik arz edenlerini tek tek vermeye çalışmıştır. Bundan başka diğer kaynaklarla da ilgisini tespit için Buhârî'nin Şeyhinin Şeyhlerinden Abdurrezzak b. Hemmam (öl. 211), Buhari'den bir sonraki nesle mensup Muhammed b. Cerir et Taberi (öl.311), İbn Ebi-Hatim (ö.327) e ait tefsirlere ve İbn.Hacer'in Taliku't-Talik'ine de müracaat etmiştir. Diğer taraftan Muhammed Fuad Abdulkaki'nin yukarıda adı geçen eserinde vardığı neticelerle kendisinin elde ettiği sonuçların farklı olduğunu da dile getirmiştir.²⁴

2.2.5 Sahih-i Buhari'nin Nüshaları

Buhari kendisinden önce yazılmış hadislerin sadece sahih olanları ile kitabını yazmış, sonraki hadis kültürünü şekillendirecek derecede bir unvana sahip olmuştur. Buhari'nin sahihi iki râvisi ile sonraki nesillere aktarılmıştır. Bunlardan Muhammed b. Yusuf el-Firebrî (ö.320/932) Çok şöhret olmuş ve rivayetleri farklı nüshalar ile günümüze ulaşmıştır.²⁵ Buhari'nin ikinci önemli râvisi olan ibrahim b. Ma'kıl en -

²² Şükrü Arslan, "Buhari'nin Sahih'indeki 'Kitabu't-Tefsir'İnin Filolojik Açıdan Bir Degerlendirmesi", ed. Ahmet Hulusi Köker (Uluslar Arası Büyük Türk İslam Bilgini Buhari Sempozyumu, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996), 1/197.

²³ Arslan, "Buhari'nin Sahih'indeki 'Kitabu't-Tefsir'İnin Filolojik Açıdan Bir Degerlendirmesi", 1/198.

²⁴ Arslan, "Buhari'nin Sahih'indeki 'Kitabu't-Tefsir'İnin Filolojik Açıdan Bir Degerlendirmesi", 1/198.

²⁵ Arafat Aydın - Ali Albayrak, "Sahih-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yüninî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası" 35 (2016), 4.

Nesefî (ö.293.908) Rivayetleri nüsha illa olmasa da içerik bakımından şerhlerde aktarılmıştır. Mesela Nuaymî nüshası ise bir dönem kullanılmış fakat sonra unutulmuştur.²⁶

Buhârî'nin rivayeti en meşhur olan Ebü'l-Vakt (ö. 553/1158) nüshası ise bağımsız olarak sürdürmüş olsa da birden çok rivayeti kapsayan nüshalar daha fazla kabul görmüştür. Bunların bazıları Müstemlî, Serahsî ve Küşmîhenî rivayetlerini tek nüshada aksettiren Ebû Zer (ö. 434/1043) ile Mervezî ve Cürcânî rivayetlerini nakleden Asîlî (ö. 392/1002) nüshaları önemli çalışmalardandır.²⁷

2.2.6 Fuat Sezgin'in Buhârî'nin Talikleri Hakkındaki Görüşleri

Buhari'nin el Camiu's Sahih adlı eserinin diğer hadis kitapları ile karşılaştıracak olursak en ilginç tarafının kitabında geçen talik diye isimlendirilen ve isnadı olmayan hadisler olduğu görülmüştür.”²⁸ “‘Ahberena’ ve ‘haddesena’ tabirleri kullanılmadan yapılan rivayetler muhaddisler tarafından müzakere konusu yapılmıştır. İsnadın bulunmadığı ve روى قال ذكر gibi tabirlerle rivayet edilen hadislerle muallak hadis diyebiliriz. حدثنا أخبرنا tabirlerinin yanında diğer hadisçiler tarafından hemen hemen hiç başvurulmayan diğer tabirleri sık sık kullanmış olmasının nedeni, gelecek asırlarda izafe edilen şartlara uygun olup olmadığı, gibi sorulardır. Buhari'nin eserini tasnif edişinin ardından bir asır sonra bu eserin etrafında toplanan geniş faaliyetlere rağmen bir sonuca ulaşamamış ve bu konu bir münakaşa halinde tatminkâr bir cevap verilemeyen bir mesele olarak kalmıştır.”²⁹ İsnadı verilmeyen bu hadisler kitabın beşte birini oluşturmaktadır. 7397 kadar isnadlı hadise karşılık 1341 gibi bir rakamla kitabın büyük bir kısmını oluşturur.

Kaynaklardan aldığımız bilgilerden anlaşıldığına göre Camiu's sahih adlı eserde bulunan bu gibi rivayetleri ilk kez ciddi bir şekilde inceleyip talik adı veren, Buhari ve Müslim'in ilk defa ciddi tenkidini etmiş olan Ebu'l Hasan ed- Darekutni (ö. 385/995)

²⁶ Aydın - Albayrak, “*Sahih-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular*”, 5.

²⁷ Aydın - Albayrak, “*Sahih-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular*”, 6.

²⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 83.

²⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 83.

daha sonra Ebu Abdullah el Humeyd (ö. 488/1095) olmuştur. O da aynı isimle “el-Cem Beyne’ssahihayn” adlı kitabında bu konudan bahsetmiştir.³⁰

Buhari’nin ilk şarihi olan el-hattabi’nin ilam el muhaddis adlı şerhinde bu tabire rastlanmamaktadır. Sahihin bu özelliği onun yanında ondan sonra gelen şarihler kadar alaka bulamamıştır. Özellikle Humeydi’nin çalışmalarından sonra hadis ıstılah kitaplarında talik başlıklarına yer verilmiştir.

İbni Hacer (ö.852/1449) ise bu konuda ilk defa müstakil bir eser ortaya koymuştur. Onun Tağlik et Talik adlı eseri Buhari’nin kaynakları bakımından zengin veriler içerir. Ama buna rağmen taliklerin sebepleri ve açıklamaları konusunda kendinden önce ileri sürülen görüşlerin kapalılığını ortadan kaldıramamıştır.³¹

İbn-i Hacer’in sahihin talik adı verilen bölümlerine dair yaptığı açıklamalar bu şekildedir. Onun yaptığı bu izahlar kendinden önce yapılanları kapsaması bakımından önemlidir. O asır için Buhari’nin Sahih’inin şerhinde kullanılabilecek en uygun verilerden birini oluşturmaktadır. Ama buna rağmen daha öncekilerin talik diye adlandırdığı meselenin beyanında hiçbir ilerleme kaydetmediği hatta daha sıkıntılı bir hale soktuğu görülmektedir. Kendinden öncekilere kıyasla kendisinin biraz daha çok yönlü ve karmaşık bir hal ortaya koyduğu görülüyor. Ama kendisi de bunu tam olarak halledemediğini anlamış olsa gerek ki kendi kendine bazı sorular sorup bunların cevabını Buhari’yi tenzih ederek, makamının yüksekliğine havale ederek ya da mutlaka vardır bir bildiği, demek şekliyle kendi sorularına cevap bulma yoluna başvurmuştur. Yaptığı şerhin giriş kısmında da aynı kapalılığı bir kat daha ileri giderek sürdürmektedir. Kendisinden önce öne sürülen ihtimalleri reddetmeye çalışırken ara ara tezada düşmektedir.³²

Hadis ıstılahları kitaplarında Buhari ve Müslim’in muttasıl isnatlarda rivayet ettiği hadisler başlığında talik için ayrılmış özel başlıkta ve ilim tahammülünün çeşitli başlıklarında bir arada olmaksızın bu meseleye yer verilir. el Irakî; çeşitli başlıklar

³⁰ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 83.

³¹ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 84.

³² el-Askalânî Ebû’l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî mukaddimetü fethu’l-bârî* (Kahire: el-Mektebetül Selefîyye, 1986), 12-17.

altında, konunun düzensiz bir şekilde var olan açıklamalarını bir araya getirmiş ve okuyucunun işini kolaylaştırmıştır.

Darekutnî (öl.385) ve Humeydî(öl.488) munkatı senedler hükmünde bulunan, Talik diye adlandırılan ve diğer tam senedli hadislerden ayrı görülen bu rivayetleri birkaç kısımda ele almışlardır. Bu ele alış sırasında rivayetlerin daha sonraki müelliflerin katındaki zahiri şekilleri göz önüne alınmıştır. Onlara göre, bütün bu şekillerin kullanılmasında Buhari'nin ayrı bir gayesi bulunmaktadır.³³

Ebu Abdullah bin Mende (öl.395) eserinde şunlardan bahsetmektedir: Buhari'nin قال لنا diye naklettikleri 'icaze' قال فلان "diye naklettiklerinin tedlis ifade ettiğini söylemiştir."³⁴ Lakin ona bu fikrinde mutabakat edilmemiş ve Buhari'nin müdellis olduğu iddiası reddedilmiştir.³⁵

İbn Salah (öl.643)'ın verdiği bilgilere göre daha önce Ebu Cafer bin Hamdan an-Nisaburi, Buhârî'deki "قال لى فلان" tabirinin münavele ve arz olduğunu söylemişti.³⁶ Ama Buhari'nin Sahih'inde benzer hadislerin senedlerle rivayet edilmesinden dolayı bu iddia şarihler tarafından reddedilmiştir.

İbn Hacer'den nakledilen ifadeden anlıyoruz ki, usulcülerin Sahih'in bu özelliği ile ilgili ortaya koydukları fikirler içinden çıkılmaz bir hal oluşturmuştur. Çünkü onlar kitabın bazı yerindeki tabirler için farklı nedenler ve hükümler sunuyor ama bu tahminlerini ve yorumlarını kitabın diğer yerlerindeki tabirler üzerinde uygulayamıyorlardı. Aslında eskilerin sadece "talik" diye isimlendirdiği bu çeşit sonradan 'gale' ve benzerleri için, "talik meczum" ve meçhul sigasıyla olanlar için "talik gayri meczum" olarak ikiye ayrıldı. Dokuzuncu asırda yaşayan şarihlere göre sonuncu söylenen tabirin "talik ve temriz" şeklinde ünvanlandığını görmekteyiz. Bu

³³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 88.

³⁴ Zeynüddîn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve uglika min Mukaddimeti 'bni's-Salâh* (Beyrut, 1991), 74.

³⁵ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 88.

³⁶ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-işlâh* (Kahire: nşr. Âişe Abdurrahman, 1990), 76.

tabirin çok yeni olması dolayısı ile Buhari şarihlerinden olan Ayni, bu tabiri kullanmadan önce onu açıklamak zorunda kalmıştır.³⁷

Açıklamaları ve ortaya konulan sebepleri bir yana bırakalım. Sahih-i Buhari’de talik olarak rivayet edilenlerle senetli olarak rivayet edilen hadisleri hükümde bir tutmak, çoğunluğun tercihi olmuştur. Çünkü bu kitabın içindekilerinin hepsinin doğru olduğuna dair edilen bir yemin vardı. Ve bu yeminin cevazı teslim edilmişti.³⁸ İşte böyle bir kitabın büyük bir bölümünü, olumsuz bir hükümle yargılamaktan korkuyorlardı.³⁹

İbn Hazm ez Zahiri (öl.452) bu gibi bazı hadislerin munkatı olmasından istifade edebiliyordu. Bu sayede bazı şeyleri kabul etmeme ve bazen de kendi düşüncesini destekleyici kanıtlar elde etme imkânı bulmuştu. Örneğin Buhari’nin Malik’ten talik yoluyla aldığı bir rivayetin munkatı olduğunu iddia ederek onun reddine çalışmıştır. Ayni bu iddiayı uygunsuz buldu. Bu rivayetin şöhretinden dolayı kopuk bırakıldığını belirtti. Aslında rivayetin, farklı kaynaklarda bulunan senedli hali İbn Hazm’ın iddiasını çürütüyor. Yine de Ayni’nin bu konuya getirdiği açıklama sayesinde Buhari’nin taliklerinin bir bütün halinde incelenmesi gerektiği anlaşıldı. Bu bütünlük gözetilmeden yapılan eleştirilerin, uydurulmuş bir izah olmaktan öte gidemeyeceği görülmüş oldu.⁴⁰

İbn Hacer ise bu problemi çözmekten uzak kalan bazı düşünceleri sıralamakla yetinmiştir.⁴¹ İbn Hazm ise hadis kitaplarında yer alan bu gibi delilleri toplamada aceleci davranmıştır. Hatta bir keresinde Buhari’de yer alan senedsiz bir hadise muallak hükmü vermiş ancak aynı hadisin kitabın başka bir kısmında senedli olarak rivayet edildiğini gözden kaçırmıştı. Muhalliflerinin reddi ile durum ortaya çıkmıştı.⁴²

³⁷ Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmet. el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahih el-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2009), 321.

³⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-İstulâh*, 26.

³⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 89.

⁴⁰ el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhi Sahih el-Buhârî*, 291.

⁴¹ el-Askalânî Ebû'l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhi Sahihî'l-Buhârî*, (İthk. Abdülkadir Şeybe el-Hamd) (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd, 1421), 91.

⁴² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 90.

Hadis ıstılahları kitaplarının ilk ortaya çıktığı⁴³ zamanlardan itibaren Buhari ve Müslim'in rivayetleri tenkide tabi tutulmuştur. Muhaddislerin hadis rivayet ederken kullandığı bazı tabirler talik diye adlandırılan hadis çeşitleri içerisine dahil edilmiştir. İşte bu çeşit içerisinde yer alan rivayetler çeşitli ihtilaflara ve tartışmalara yol açmışken diğer taraftan aynı kitapların konuları ve ilim tahammülü kısımları arasında 'vicade' adı verilen diğer bir çeşitin ortaya çıktığını ve izah edildiğini görüyoruz. Bundan önce, rivayetlerin nakledilmesi meselesinde, özet şekilde incelediğimiz, ama şimdi Buhari'nin asırlardır halledilemeyen problemine uygulayacağımız bu çeşitin 'gale' diye rivayet edilen hadisleri muallak olarak ilk kez isimlendiren Darekutni (öl.385)'nin döneminde ilk hadis ıstılahı kitabı yazan Ramehürmüzi (öl.360)'nin el Muhaddis el Fasil beyne'ravi vel va'i adlı kitabında açıklandığını görüyoruz. Ama nedense bu iki çeşit hep birbirinden ayrı gibi düşünülmüştür.⁴⁴

Hadis ıstılahları kitaplarının "vicade" hakkındaki tanımını inceleyip "talik" diye isimlendirilmiş biçimi ile alınan rivayetlere ne mertebeye kadar uygulanabileceğine bir göz atalım:

"Vicade" "vcd" kökünden gelir. Sonradan yapılmış bir masdardır. Bedevi araplar tarafından kullanılmış olan bir kelime değildir. Sözlükte "bulmak" manasına gelen vicâde kelimesi hadis terimi olarak "bir râvinin bizzat ulaşamadığı yahut ulaşmış olsa da kendisinden hadis semâ etmediği, ayrıca icâzet vb. yetkiler de almadığı bir hocanın hattıyla yazılmış hadislerin kaydedildiği metinleri bulması veya bunları satın alma gibi yollarla elde etmesi" demektir. Râvinin, kendisinden hadis semâ ettiği bir hocaya ait olup ondan bizzat duymadığı hadislerin bulunduğu metinlere ulaşması da vicâde kapsamına girer.⁴⁵

Bu şekilde alınan hadisler munkatı ve mürsel başlıkları altında yer alır. "Falancanın yazısı ile aldım" tabiri ile rivayet edilen hadisler kopukluk olmayan sened gibi görünür. Bazıları bu hadisleri kayıtsız görerek *ناخبرنا* ve *حدثنا* terimini kullanmıştır ve bu yüzden eleştirilmiştir. Hadis rivayet eden birinin, başkasının yazısına ait bir kitabı

⁴³ Celaluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, (Beyrut: Mektebetü'l-Kevser, 1415), 9.

⁴⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 90.

⁴⁵ Halit Özkan, "Vicade", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43, 100.

bulunduğu zaman, bunu ifade etmek için قال فلان veya ذكر فلان demesi gerekir. Bu tamamen kopukluk içeren bir rivayettir. Bütün bu söylediklerimiz, rivayet edilen hadisin, adı geçen raviden alındığına dair hiçbir şüphe olmadığı zaman geçerlidir. Aksi halde بلغنى عن فلان veya ذكر فلان عن فلان terimlerini kullanması gerekir. قال فلان terimini kullanabilmek için, bir musannife atfedilen nüshanın sahih olması ve bu terimi kullanan kişi tarafından bu nüshanın diğer nüshalarla karşılaştırılmış olması lazımdır. Aksi halde بلغنى عن فلان demesi gerekir. Ama günümüzde bazı kimseler sıhhatini araştırmadan قال tabirini istimal ediyorlar. Böyle bir nüsha ile karşılaşan kişi eğer gizli hataları gözden kaçırmayacak kadar dikkatli bir alimse bu tabiri kullanabilir ki birçok alim bu esasa dayanarak kolaylığa erişmiştir. İşte vicade tekniği ile hadis rivayetinin metodu böyledir. İmam Malik ve diğer birçok muhaddis bu yöntemle rivayeti caiz görmüyorlar. İmam şafi ve arkadaşları ise caiz gördüğü rivayet ediliyor.⁴⁶

İşte İslami rivayette vicade usulü bir şeyhten dinlemeden ya da ona dinletmeden ya da herhangi bir şekilde icazeti alınmamış bir kitaptan rivayetin cevazını ve buna imam Şafii gibi büyük bir imamın caiz dediğini görüyoruz. Peki İmam Buhârî'nin “قال” tabiri ile rivayet ettiklerine neden vicade tekniği kullanmış denilmiyor? Onun bu tarz rivayetlerini talik başlığı altında değerlendiren Darekutniye tabi oldukları için mi?⁴⁷

Bilindiği üzere Müslim⁴⁸, kitabında şeyhi Ebu Bekir Şeybe (öl.235)'nin Musannefinden senedindeki vicadeyi gösteren rivayetler naklettiği için eleştirilmiştir. Buhari için de bu nedenden dolayı mı bunu caiz görmüyorlardı? Ama Buhari bu rivayetleri “ahbarana” “haddesena” terimleri ile değil “gale” ile rivayet etmiştir. Öyleyse onun bu rivayetleri Müslim'in tenkide uğrayan rivayet çeşidine değil de İmam Şafii'nin cevaz verdiği bir uygulama olan vicade uygulamasının kapsamına girmez mi? Ayrıca o bu tabiri filologların kitapları için kullanıyordu. Böyle yapması açıkça vicadeyi tecviz etmesi sayılmaz mı? Buhari'nin şarihleri ve muhaddisler bu ihtimali

⁴⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Meâsinü'l-ıstılâh*, 168-169.;es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*.(Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâbî)., 148-149.

⁴⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 92.

⁴⁸ es-Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*.(Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâbî)., 149. akt. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 92.

düşünmüş olmalıdır. Çünkü Buhari'nin konu edilen tabirlerle naklettiği haberlerin, tümünün 'arz' ve 'icaze' olduğunu düşünenler de vardır.⁴⁹

Ama nasıl ki bu kurallar 'gale' vb. tabirlerle aldığı hadislerin hepsine uygulanamıyorsa aynı şekilde vicade içinde bu olanaksız oluyordu. Buhari'nin bu tabirleri farklı farklı hükümler içerebileceği ihtimalinden dolayı muhaddislerin çeşitli çıkış yolları ve birden fazla sebepler bulmak zorunda kalmışlardı. Buhari bir yerde 'gale' ile rivayet ettiği hadisi başka bir yerde 'haddesena' ahberana' ile rivayet edebiliyordu ve bunun aksi de mevcuttu. O yüzden biz bu 'gale' ile rivayet edilenlere vicade yöntemi ile alınmış desek de başka bir yerde aynı hadisin 'haddesena' lafzıyla rivayet edilmesi bu hükmü geçersiz kılıyordu.

Buhari kitabını meydana getirdikten bir yüzyıl sonra ortaya çıkan bu problemin çözülmesini Fuat Sezgin, kitabın kaynakları ile olan alakasının bir özelliğinde aramıştır. Bu özelliğe dayanılarak yapılacak olan bir açıklamanın kitaptaki talik kısmının dışında olan diğer sorunların da çözülmesinde fayda sağlayacağı görüşündedir. Bu problemleri ve çözümlerini şöyle örneklendirebiliriz: tekrarlar ve sebepleri, bazı konu başlıklarının neden boş bırakıldığı, bazı hadislerin neden hiç de cevaz verilmeyen bir şekilde tamamlanmadan yarım bırakıldığı ve kitaptaki 'mütabaat' ve 'şevahid' rivayetlerinin hükmü ve hatta Buhari'yi müdellis olma ithamından kurtaracaktır denilmiştir⁵⁰

Fuat Sezgin'e göre Buhari'nin kitabındaki bu çeşitli problemlerin ortaya çıkmasındaki ana sebep: kitabının başlıklarının düzeninde kendinden önceki musannef edebiyatına tabi olmasıdır. Onun kanaatine göre; Buhari'nin, kitabında, kendinden önceki edebiyata bağlı kaldığını, kitabın bütün karakterleri, çok açık bir şekilde göstermektedir. Bu inkâr edilemez bir gerçektir. Bununla birlikte bu özellik kendinden önce var olan musannef hadis edebiyatından istifade eden diğer muhaddislerin, onunla aynı asırda yaşayanların ve ondan sonra gelenlerin de pek tabii bir özelliği idi. Ama

⁴⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Meḥâsinü'l-İştîlâh*, 76. akt. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 92.

⁵⁰ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 93.

yine burada da Buhari'nin, diğerlerinden farklı, onların alanını aşan, bazı farklı yönleri vardır.

Fuat Sezgin, konu edindiği özellikten maksadını şu şekilde açıklamaktadır: Buhârî'den önce varlıklı bir yazılı edebiyat mevcuttu. Bunların büyük bir bölümü konu başlıklarına göre sınıflandırılmış durumdaydı. Diğer bir bölümü ise belirli ve sınırlı birkaç başlık ya da sadece bir başlık içeriyordu. Konu başlıklarına göre sınıflandırılmış kitapların yanında içeriği genellikle hadislerden oluşan tefsirler, hadisleri konu başlıklarına göre isnad eden ve etmeyen müsnedler, çok kadim zamanlardan kalma hadis belgeleri, sayfalar ve cüzler vardı. Aynı hadisler gibi bu kitapları da rivayet edenlerinden ya da tasnif edenlerinden okumuş olmak ya da hocalarına okumuş olmak ya da 'tahammülü-l İlm'in makbul şekilleriyle rivayet hakkını almış olmak gerekli idi. Sadece bu rivayetlerle gelen eserlerden istifade edip “حدثنا” ve “أخبرنا” gibi terimlerle hadis rivayet edilirdi. Rivayeti temin olunmamış eserlerden nakil yapmak sadece vicade türünde, caiz görülen, lafızlarla, özellikle de “قال” ile olurdu. Hadis edebiyatının yazılı ürünleri arttıkça ve İslam dünyasının çeşitli yerlerine dağıldıkça, bir insanın bütün eserlerin rivayetlerine ulaşabilmesi fiziken olanaksızdı. Çünkü bu rivayetleri elde edebilmek konusundaki imkânsızlık sadece zamanda değil mekânda da mevcuttu. Ta ki bu konuya bir çözüm olarak icaze yöntemi ile nakil, gibi bir kolaylık getirilmişti. (Öğrencinin hocasını dinlemesine ya da ona dinletmesine gerek olmadan icazet, izin yoluyla rivayet etmesi) Böyle bir yöntemin mevcut olması, bu zengin edebiyatı özetlemek isteyen Buhari için bir kolaylık olmuştu. Bu sayede onun faydalanacağı kaynaklar içerisine sema ve kıraat yoluyla rivayetini almamış olduğu kitaplar da dahil oldu. Onlardan da istifade etmişti. Bunları başlıklar halinde özetlemiştir. Kendisine rivayeti ulaşmış kitaplardan naklederken “حدثنا” ve “أخبرنا” lafzını kullanırken, rivayeti ulaşmamış kitaplardan naklederken “gale” lafzını kullanmıştır. Sonradan karşısına farklı kaynaklar çıktığında ise bu lafızları değiştirebiliyordu. İbn Hacer Ta'lik et Talik adlı eserinde bu konu hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir.⁵¹

⁵¹ İbn Hacer, *Hedy*, 71.

3. BUHARİ’NİN KİTABÜ’T TEFSİR’İ

3.1 Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî’nin Sahihi

Bilindiği üzere Buhari yazdığı eseri ile hadis tarihinde meşhur olmuştur. Tefsir bölümünü Sahih’in kısımları arasına eklemiş ve bu bölüm onun eserini tamamlayan ve onda birini oluşturan bir bölüm olmuştur. Eserine koyduğu tefsir bölümünü oluştururken müstakil bir metot kullanmıştır. Bu yöntemle kendinden önceki ve sonraki yazılan tefsir kitaplarından farklılığını ortaya koymuştur. Çünkü Buhari’nin tefsiri rivayetlerden ziyade dil bilgisi içermektedir. Kendinden önceki eserlerden ayrılmakla birlikte sahabe ve tabiinin tefsire ait sözlerinden, geçmiş rivayet tefsiri kitaplarından alıntılar yapmıştır. Ayetlerin açıklamalarına dair bilgileri ve hadisleri de kitabına almıştır. Fakat bu bilgileri rivayet ederken hadisleri muallak olarak almıştır yani senedsiz olarak kitabında yer vermiştir. O bu şekilde yapmakla kendinden önceki tefsir kitaplarına hiç benzemeyen bir yöntem kullanmış olmaktadır. Kendisinden önce süregelen rivayet geleneğinin aksine müstakil bir metot kullanarak kolaylığa kapı açmıştır.⁵²

Hadis külliyyatının en mühim parçasını oluşturan eseri Sahih ‘inde, Buhari, ekseriyetle merfu rivayetleri camederek sınıflandırmıştır. Buhari’nin bu eseri basıldıktan takriben bir yüzyıl sonra büyük bir şöhrete ulaşmış ve üzerinde birçok incelemeler yapılmıştır. Eser hakkında 391 müellif tarafından 498 inceleme yapılmıştır. Buhârî’nin eseri hakkında birçok inceleme yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Sahîh-i Buhari’nin tefsir yönü ile ilgili şimdiki akademi camiasında yapılan birçok inceleme bulunmaktadır. Bununla birlikte Sahih ‘in hepsini çalışan bir inceleme ilk defa Sümertaş tarafından ortaya konmuştur. Eserde “Hadis ve Tefsir”, Kütüb-i Sitte ve Tefsir”, “Buhârî ve Tefsir”, “el-Câmi‘u’s-Sahîh ve Tefsir”, “İslam Dünyasının el-Câmi‘u’s-Sahîh’e Bakışı” gibi konular yer almaktadır. Sümertaş, incelemesine temel olacak bilgileri bu konular dahilinde dile getirmektedir. Tefsirin hadisten bir parça olduğu ile ilgili genelleşmiş düşünceyi ele alıp Kütüb-i Sitte eserlerindeki tefsir babları

⁵² Kemal Atik, *Sahihu ‘l-Buhari’deki “Kitabu ‘t-Tefsir’in Özellikleri, Büyük Türk İslam Bilgini Buhari Sempozyumu*, ed. Ahmet H. Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1996), 187.

ile ilgili açıklamalar yapmış, Buhârî'nin Sahîh'indeki tefsir bablarından bahsetmiş ve Sahîh'in İslam dünyasında karşılaştığı büyük alakaya özetle değinmiştir.⁵³

el-Câmi'u's-Sahîh bilindiği üzere bir hadis kaynağıdır. Kitapta bulunan hadislerin sahih olmasının değeri kadar kısımlara ayrılışı ve konu başlıklarının sistemli oluşu, çevirilerde mevcut olan malumat, dilsel açıklamalar, fıkıh ilmine dair değerlendirmeler gibi çeşitli özelliklere sahiptir. Bu özellikler içerisinde kitabı çağın kaynakları içerisinde belirginleştiren özellik, tefsir ilmine ve tefsire yönelik bulundurduğu malumat ve Kitâbu't-Tefsîr kısmıdır. Câmi'u's-Sahîh'i oluşturan hadisler ve Buhârî'nin kullandığı teknikler, hicrî ilk iki yüzyıl göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Çünkü Sahîh, hadis ve tefsir sahasının ortaya çıkışından iki asır sonra yazılan bir eserdir.

Buhârî'nin ve eserinin önemi ortaya konulmak istenilirse mutlaka kendinden önceki kitâbu't-tefsîrler ile kıyas edilmelidir. Zira o, kendisinden önce ortaya konulan tefsir eserlerine ve kullanılan tekniklere ve ilmi geleneğe genellikle tabi olmuştur fakat tamamen onlara da bağlı kalmamıştır. İşte tam da bu noktaların tespiti için en azından belirli konularda da olsa bir mukayeseye ihtiyaç duyulmaktadır.

Hadis kitaplarını oluşturan rivayetler ve bu eserleri meydana getirenlerin kullandıkları teknikler, çeşitli ilim sahalarını ilgilendiren bahisleri ihtiva etmektedir. Bu eserlerin en önemli örneklerinden bir tanesi ise Buhârî'nin Câmi'u's-Sahîh'idir. Onun bu önemli eseri üzerinde çok fazla araştırmalar yapılsa da şu an hala yeni incelemeler yapılması gerekmektedir.⁵⁴

Sahih-i Buhârî'nin tefsir bölümü, aynı dönemde yazılmış rivayet tefsirlerinden, nakletmiş olduğu rivayetler bakımından farklılık arz etmektedir. Dönemin tefsir eserlerindeki rivayetlere baktığımızda doğrudan ayetleri açıklama gayesi taşıyan rivayetlerin çokça kullanıldığı görülmektedir. Buhârî'nin tefsir bölümünde ise direk ayetleri beyan amacı güden rivayetlere çok az yer verilmiştir. Bu durum, içeriğinde tefsir bölümü bulunduran Tirmizî'nin ve Nesâî'nin Sünen'leri için de benzerdir. Aynı dönem Tefsir eserleriyle kıyaslandığında Sahih'in tefsir bölümünde, ana metinde

⁵³ Akbaş, “*Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin El-Câmi'u's-Sahîh'i*”, Dr. Burhan Sümertaş”, 99.

⁵⁴ Akbaş, “*Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin El-Câmi'u's-Sahîh'i*”, Dr. Burhan Sümertaş”, 99, 100, 101.

geçen rivayetlerin doğrudan ayetleri izah edici nitelikte olmadığını söylememiz mümkündür.⁵⁵ Bunlar arasında ayetlerin ifadelerini açıklayan, tefsir rivayetleri diye isimlendirebileceğimiz haberler bulunmakla birlikte yine sebebi nüzule ve genel bağlama ilişkin bilgiler sunan haberlerin de tefsir bölümüne dolaylı bir katkısından bahsedilebilir.⁵⁶

Buharinin Sahîh'inin tefsir bölümünü incelediğimizde Kur'an'daki bazı ayetleri tefsir etme amacıyla varit olmuş hadis rivayetlerinin de yer aldığını görmekteyiz. Ancak, Tefsir Kısmını Genel olarak incelediğimizde ayetleri tefsir etme amaçlı rivayetlerin tefsir bölümüne tüm özelliğini verdiğini söyleyemeyiz. Buhari, bir hadis müellifi olarak kendi kriterlerini taşıyan rivayetleri, eserinin bu bölümüne almıştır ve rivayetlerin ortaya çıkış nedeni olan Ayeti Kerimelere, bu münasebetle ilgili bölümde yer verdiğini söyleyebiliriz. Yani musannifin tefsir bölümü açmasının asıl sebebi doğrudan ayetleri tefsir etmek değil, hadis ilmi açısından Hz. Peygamberden Kur'an ayetlerinin izahı hususunda nakledilen hadislere, eserinde belirli bir başlık altında yer vermektir denilebilir.⁵⁷

Buhârî'nin ayetleri izah amacı taşıyan rivayetlerine bir örnek olarak Tahrîm suresinin ilk ayetiyle ilgili haberi verebiliriz. “Ey peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun?” şeklindeki ilk ayetinin izahı sadedinde nakledilen rivayeti gösterebiliriz. Burada Buhârî, İbn Abbâs'ın, Muâz b. Fedâle- Hişâm- Yahyâ- İbn Hakîm - Sa'îd b. Cübeyr kanalından gelen, ayette geçen “haram” kelimesine ilişkin yaptığı “keffaret verir” açıklamasını nakleder. Aynı rivayetin devamında yine İbn Abbâs'ın “Allah'ın Rasûlü'nde sizin için güzel bir örnek vardır” ayetini okuduğu bilgisi de yer almaktadır. Tefsir kısmında geçen, Ayetleri izah amacıyla varit olmuş bir başka habere örnek olarak ise kısas ayetiyle ilgili nakledilen şu rivayeti gösterebiliriz. “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir...” Müellif bu ayet'in tefsiri mahiyetinde İbn Abbâs'ın Humeydî – Süfyân –

⁵⁵ Zişan Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği” 29 (2010), 266.

⁵⁶ Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği”, 267.

⁵⁷ Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği”, 267.

Amr – Mücâhid kanalından gelen bir sözünü rivayet etmektedir: “İsrail Oğulları’nda kisas vardı fakat onlarda diyet yoktu. Allah bu ümmet için ‘Öldürülenler hakkında size kisas farz kılındı. Hüre karşı hür...’ ayetini indirdi. “Avf” kasten adam öldürmede (maktulün velisinin) diyeti kabul etmesidir. ‘Örfe (aklın ve dinin gereklerine) uygun davranmak ve güzellekle ödeme yapmak’ demektir. “Bu Rabbinden bir kolaylaştırma ve rahmettir” ifadesi “Sizden önceki ümmetlere emredilmiş olan hususlarda size yapılmış bir kolaylaştırmadır” demektir. “Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elim bir azap vardır” ifadesi “Diyeti kabul ettikten sonra öldürürse” anlamındadır. Görüldüğü gibi Buhârî, bu örnekte, ayetin ifadelerini doğrudan açıklayan bir rivayete yer vermiştir. Buhârî aynı bab’da uygulamaya işaret eden bir nakilde daha bulunmuştur. Bir konuyla ilgili rivayetin iki farklı varyantına yer vermiştir. Varyantlardan detaylı olanı, Hz. Peygamber’in, bir cariye’nin ön dişlerini kıran Rübey’e kisas uygulayacak olmasından bahseder. Abdurrezzak musannefinde bu ayetin tefsirinde Sahîh’teki uygulamaya işaret eden rivayete yer vermemiştir. Ancak ayetin sebep’i nüzulünü açıklayan rivayetler ile ayeti daha ayrıntılı ele alan ve ayetin ifadelerini tefsir eden pek çok rivayete yer vermiştir. Buhârî’nin kisas ayetiyle ilgili, uygulamaya dair bu rivayeti Taberî ve İbn Ebî Hâtim’in tefsirlerinde de yer almamaktadır. Bu da bize rivayetleri ayetlerle ilişkilendirme hususunda Buhârî’nin kendine has metod ve tercihlerinin etkili olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca daha sonraları telif edilen rivayet tefsirlerine baktığımızda kisas ayeti bağlamında pek çok hususun ele alındığını görmekteyiz. Örneğin Kurtubî, “kisası kimin uygulayacağı, hür-köle, müslüman-kâfir, kadın-erkek arasındaki kisasın şartları” gibi birçok meseleyi rivayetler üzerinden gündeme getirmektedir. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Buhârî’nin ilgili ayet bağlamında naklettiği rivayetlerin ayeti tam manasıyla tefsir etmeye yetmediğini söyleyebiliriz. Ayrıca Buhârî’nin ilgili rivayetlere yer vermesinde ayeti bütün yönleri ile tefsir etmek gibi bir amacı da olmayabilir. Fakat tefsir geleneğinde farklı bir yöntem ortaya koyduğu söylenebilir. Muhaddisler kitaplarında tefsir rivayetlerine yeterince yer vermemişlerdir. Bunun sebebini tefsir rivayetlerinin çoğunun merfu değil de, genelde maktu haberlerden olmasıyla açıklayamayız. Zira hadis eserlerinde merfu rivayetlerin de çoğuna rastlayamıyoruz. Hadis eserlerinde tefsir rivayetlerine çok az yer verilmiş olması, bu rivayetlerin zayıf oluşları ile de açıklanamaz. Çünkü Sıhhat kriterleri Buhârî’ninki kadar sıkı olmayan hadisçilerin eserlerinde bile bu rivayetlere çok yer

verilmediğini görmekteyiz. Bu durum bize Muhaddislerin genel olarak bu tür rivayetlere mesafeli durduklarını düşündürmektedir.⁵⁸

Tefsirlerde sûre ve ayetlerin izahı noktasında yer alan pek çok rivayet hadis eserlerinde bulunmamaktadır. Mesela tefsirlerde Yusuf suresi bağlamında İbn Mes'ud, Sa'd b. Ebî Vakkas ve İbn Abbas gibi farklı sahabilerden gelen bir rivayet nakledilir: “Ya Rasûlallah! Bize kıssa anlatsan” dediler. Bunun üzerine ‘Sana bu Kur'an'ı vahyetmekle kıssaların en güzelini anlatıyoruz’ ayeti nazil oldu.” Taberî (ö. 310), İbn Ebî Hâtim (ö. 327) ve Sa'lebî (ö. 427 gibi erken dönem müfessirlerin eserleri ile pek çok geç dönem tefsirlerde nakledilen bu rivayet temel hadis eserlerinin çoğunda yer almamaktadır. Bu rivayete ancak İbn Hibbân'ın Sahîh'i8, Hâkim'in Müstedrek'i ve Ebû Ya'lâ'nın (ö. 307) Müsned'i gibi el-Kütübü's-sitte dışındaki eserlerde rastlanmaktadır.⁵⁹

Rivayet tefsirlerinde yer alan pek çok rivayete eserlerinde yer vermeme hususunda muhaddislerin hemen hemen aynı tavrı göstermeleri genel olarak tefsir rivayet geleneği ile hadis rivayet geleneğinin birbirinden farklı olduğu açısından da değerlendirilmelidir. Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'de bu tür rivayetlere pek az yer vermesi, onun tefsirle ilgili imkânlarını büyük ölçüde daraltmıştır. Bu durum, el-Kütübü's-sitte içinde tefsir bölümü ihtiva eden diğer hadis musannefleri için de evleviyetle geçerlidir. Böylece hadisçiler ile aynı dönem müfessirler arasında tefsir anlayışında ciddi farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Aynı dönem tefsir eserleri, ayetlerin doğrudan izahı amacıyla varit olmuş rivayetleri aktarmakla ayetlerin beyanını öncelemişlerdir. Hadis eserleri ise çoğunlukla ayetlerle dolaylı ilişkisi olan, ayetler hakkında bilgi veren haberleri nakletmekle farklı bir tefsir anlayışı ortaya koymuşlardır.⁶⁰

3.2 Buhari'nin Kitâbü't Tefsir'inde Kuran Lafızlarını Ele Alış Biçimi

Buhârî'nin Kitâbü't Tefsir 'inde Kuran lafızlarını ele alış biçimi şu özetlenebilir: İzahını yaptığı lafızların bazen sadece sözlük anlamını verir. Bunu uyguladığı yerlerde

⁵⁸ Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği”, 268.

⁵⁹ Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği”, 269.

⁶⁰ Türcan, “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-tefsîr'i Örneği”, 269.

kelimelerin sadece sözlük anlamlarını aldığı bariz bir şekilde fark edilir. Bazı yerlerde ise kelimenin tefsir geleneğinde ifade ettiği anlamı vermekle iktifa eder. Bu yöntemi ise lafızların sözlük manasının bilinmesinde bir güçlük olmadığı zamanlarda yaptığı düşünülebilir. Bazen de daha önce izahını yaptığı lafzın başka bir yerde başka bir anlamını verir. Bazen de lafız ile ilgili izahta bulunmadan yalnızca eş anlamlısını verip aynı olduklarını söyler. Ayrıca bir açıklamaya ihtiyaç duymaz. Bazen kelimenin kökünü vermekle yetinir. Genellikle lafız hangi ayette geçiyorsa o ayette hangi manaya geldiğini özellikle belirtir ve eğer farklılıklar varsa bunu da dile getirir.⁶¹

Naklettiği bilgilerde rivayet edenlerin bilgileri ve diğer ayrıntıları vererek konuyu gereksiz uzatmaktan imtina etmiştir. Az da olsa, izahını yaptığı, ele aldığı lafızların, gramer bilgilerine ve köken bilim açısından değerlendirmelerine yer vermiştir. Kıraat açısından da değerlendirdiği konular olmuştur. Bazen hangi kıraate ait olduğunu belirtmiş bazen ise belirtmemiştir. Var olan kıraat farklılıklarının anlama bir etkisi olup olmadığını incelemeye çalışmıştır. Fuad Sezgin'in bu konu ile ilgili şöyle bir tenkidî söz konusudur. Bu mevzu ile ilgili olarak şu eleştiride bulunur:

*“Buhari zaman zaman aşağıdaki isimleri geçen filologlardan garip gramer meseleleri alır. Bazen bunların arasında o kadar mufassal ve enteresan olanları vardır ki, bunların bir hadis kitabında bulunması insanı hayrete düşürecek derecededir. Buna Ferra'dan Rahman suresinde, Ebu Ubeyde'den Kadr suresinde aldıkları iyi bir misal olarak verilebilir”*⁶²

Yine Buhârî'nin, çok fazla olmasa da Arap atasözleri ve şiiirlerinden alıntılarda bulunduğu söylenilebilir.⁶³

3.3 Buhari'nin Tefsir Kitabı Bölümünün Müslim ve Tirmizi'nin Tefsir Kitabı Bölümü ile Karşılaştırılması

Hadis eserlerinde müstakil olarak tefsir bölümleri oluşturma geleneği Buhârî ile başlamıştır. Müslim, Sahîh'inde tefsir adıyla yedi babdan oluşan küçük bir bölüme yer vermiştir. Tirmizî Cami'inde, Nesâî de es-Sünenü'l-Kübrâ'sında tefsire dair özel bölüm açmışlardır. İslam dünyasında, Hadis alanında otorite kabul edilen Kütüb-i Sitte

⁶¹ Arslan, “Buhari'nin Sahih'indeki 'Kitabu't-Tefsir'inin Filolojik Açıdan Bir Değerlendirmesi”, 1/199.

⁶² Sezgin, Buhari'nin Kaynakları, 128.

⁶³ Arslan, “Buhari'nin Sahih'indeki 'Kitabu't-Tefsir'inin Filolojik Açıdan Bir Değerlendirmesi”, 1/201.

içinde yer alan Müslim'in Sahih'inde, Tefsir bölümü çeşitli tarîkleri ile birlikte 40 rivayet içermektedir. Toplam 21 ayet tefsir edilmiştir. Kütüb-i Sitte içindeki Tefsir bölümlerinin en hacimsizi Müslim'e aittir. Tefsir bölümü dışında farklı tarîkleri ile 378 Kur'an atıflı rivayet bulunmaktadır.⁶⁴

Müslim'in Sahîh'inin Tefsir bölümünde 21 ayet tefsir edilmiş, Tevbe, Enfâl, Haşr sûreleri ve vahyin en çok indiği zaman hakkında düşüncelerini açıklamıştır. Rivayetlerden bir tanesi doğrudan Hz. Peygamber'e dayanır. Diğer rivayetler farklı sahabelerden nakledilmiştir. İçerik olarak incelendiğinde rivayetlerin Tefsir ilminin konularıyla ilişkili oldukları fark edilir. 6 ayetin ya direkt olarak veya kapalı bir ifadesi açılarak tefsiri yapılmıştır. 12 ayet nüzul sebebi, zamanı veya yeri bildirilerek açıklanmıştır. Bir ayet nesih, bir ayet de içerdiği hükmün uygulamaya geçirilişi yönüyle yer almıştır.⁶⁵

Müslim yaşadığı dönemin ilmî ortamında söz konusu olan her tür fikhî meseleyi de içeren, kapsamı geniş olan bir eser ortaya koymayı hedeflemiştir. Hocası ve muasırı Buhârî'de Tefsir bölümünün bulunmayışını bir eksiklik olarak görmüştür. Tirmizî de hocası Müslimin aynı yolundan gitmiştir. Çünkü Tefsir, başlangıcı birinci asrın son çeyreğinde olan, Müslim'in yaşadığı dönemde artık sistematik hale gelmiş, yaygın bir disiplindir. Müslim fıkıh temelli bir eser düşünmüştür. Kullandığı yöntem gereği bir rivayeti bölmediğinden ve tekrar etmediğinden dolayı bölümlere yerleştirirken de fikhî öncelenmiştir. Eserinde kendi görüşlerini ve bilgisini açıklayıcı olarak kullanmayı doğru bulmadığı için, her meseleyi sadece rivayetlerle meydana çıkarmak zorundaydı. Eserde yer alan konuların daha iyi açıklanışını sağlamak üzere, tefsire ait olabilecek rivayetleri de konunun ilgili olduğu bölüme yerleştirmek zorunluluğu hissetmiştir. Tefsir bölümüne aldığı rivayetler, herhangi bir fıkıh bâbında zikretmeğe gerek görmediği rivayetler olmuştur. Sayıları azdır. Çünkü Müslim'in Tefsir anlayışında ayetin anlamına bir yönüyle katkı şarttır. Bu nedenle hacmi kabartmak için ayetle ilgisi tartışılabilir rivayetlere yer vermeyi gerekli görmemiştir. Böyle bir titizliği olmasaydı

⁶⁴ Nurdane Güler, *Sahih-i Müslim'de Kuran Atıflı Rivayetler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 26.

⁶⁵ Güler, *Sahih-i Müslim'de Kuran Atıflı Rivayetler*, 28.

Buhârî ve Tirmizî'nin yaptığı gibi, ufak bağlantılarla, Kur'an'a ait konularda pek çok rivayeti Tefsir bölümünde verebilirdi.⁶⁶

Tirmizî, tefsirle ilgili rivâyetleri Câmî' isimli eserinde müstakil bir bölümde toplayan hadisçilerin öncülerindendir. Câmî'i'nde, Ebvâbü't-Tefsiri'l-Kur'ân, Fezâilu'l-Kur'ân ve Kıraât bölümlerine yer vermiştir. Hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in tefsirine çokça ehemmiyet verildiği, bunlardan bazılarının müstakil tefsir bölümlerinde derlendiği, bazılarının da hadis kaynaklarında dağınık bir şekilde olduğu bilinmektedir. Buradaki tefsir rivâyetlerinin büyük bir kısmı Hz. Peygamber'in, sahabe ve tâbiuna ait merfû' mevkûf ve maktû' rivayetlere dayanmıştır. Sünnetin ana amaç ve kaynaklarına bakıldığında onun Kur'ân'ın bir tefsiri ve beyanı şeklinde olduğu görülmüştür. Tirmizî Buhârî'nin yönteminden etkilenmiştir. Bu yüzden kitabının tefsir bölümünde isnad ve ravilerle ilgili değerlendirmeler yapmış, rivâyetlerin ardından sahâbe, tâbiûn ve fakihlerin görüşlerini de almış, ravilere dair yapılmış olan tartışmalara değinmiş, ihtilaflı hallerde görüşünü belirtmiştir. Âyetlerin tefsirinde Mushaf tertibine uyulmuş, bazı sûrelerin tefsirine dair rivâyetleri söylemiş ve bu konuda değerlendirmede bulunmuştur.⁶⁷

Tirmizî'nin hadisleri değerlendirme ölçütleri kendine hastır. Bu sebeple diğer hadis kaynaklarında bulunan rivâyetlerden içerik ve şekil bakımından farklıdır. Tirmizî'nin Câmî'i'nde bulunan "Tefsir Bölümünde" Kur'ân'ı yorumlama, âyetlerin lafzî özelliklerini açıklama, rivayetlerin sıhhat derecelerini bildirme ve sened tenkidini yapma, fikhî bilgileri aktarma, râvilerin cerh ve ta'dilini gösterme, hadis usulüne dair özgün bilgilere yer verme gibi özellikleri araştırmacıların ilgisini çekmiş ve referans gösterilmeye layık olduğunu göstermiştir.⁶⁸

⁶⁶ Nurdane Güler, "Müslim'in Sahih'inde Yer Alan 'Tefsir' Bölümü" 6/2 (2011), 146.

⁶⁷ Mehmet Mahfuz Ata, "Tirmizî'nin Kur'ân Tefsir Yöntemi" 6/2 (2022), 3.

⁶⁸ Mahfuz Ata, "Tirmizî'nin Kur'ân Tefsir Yöntemi", 20.

4. BUHARİ’NİN KİTABÜ’T TEFSİR’İNİN KURAN LAFIZLARI YÖNÜNDEN İNCELENMESİ

4.1 Buhari’nin Başlıklarda Bazı Kelimelere Yaptığı Kendi Yorumları (Bakara Suresi Özelinde)

Buhari Kitabü’t Tefsirini oluştururken bab başlıklarında bazı Kuran lafızlarına kendi yorumlarını koymuştur. Biz de bunları Bakara suresi özelinde incelemeye çalıştık. Fakat burada bütün surelerdeki lafızlardan bahsetme imkanını bulamadık. Bakara suresi özelinde incelediğimiz lafızları buraya eklemeye çalıştık. “ed-Din”: hayırda ve şerde karşılık demektir.⁶⁹ “Raina”: bönlük ahmaklık manasına olan ‘Ruunet’ mastarındandır. Onlar bir insanı ahmaklığa nisbet etmek istedikleri zaman “raina” derlerdi.⁷⁰ “La yeczi”, “La yuğni” (yani fayda vermez) demektir. “Hutuvat”: adım atmak manasına olan el hatv masdarındandır.⁷¹ “Rağaden”: geniş, çok demektir.⁷² “Mesabe”: insanların tekrar tekrar gidip dönmekte oldukları yerdir.⁷³ “El-Kavaid”: temeller. Müfredi “Kaaidetun”dur. Kadınlardan olan “Kavaid”in müfredi “Kaaid”dir.⁷⁴ “Şeair”: alametler demektir. Müfredi “şaire”dir.⁷⁵ “Endaden”, “Azdaden”, yani “Muhaliif benzerler” demektir; müfredi “Nidd”dir.⁷⁶ “Ufiye (affolunursa)”, “Terk olunursa” demektir.⁷⁷ “El Akif”, “el-Mukim”dir.⁷⁸ “Tehlûke” ve “Helak” bir manayadır.⁷⁹ “Affederlerse”: Hibe ederlerse.⁸⁰ “Kaanitine”: “Mutine” tam itaat ediciler olarak namaza durun.⁸¹ “İlhafen”: istekte aşırı gitmek.⁸² “Feyuhfikum”: istekte aşırı gitmek de sizi yorar.⁸³ “el-Mess”: delilik.⁸⁴

⁶⁹ Fatıha 1/3; Buhari, “Tefsir”, 1.

⁷⁰ el-Bakara 2/104; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷¹ el-Bakara 2/22 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷² el-Bakara 2/58.; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷³ el-Bakara 2/125 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷⁴ el-Bakara 2/127 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷⁵ el-Bakara 2/158 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷⁶ el-Bakara 2/165 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷⁷ el-Bakara 2/178 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷⁸ el-Bakara 2/187; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁷⁹ el-Bakara 2/195 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁸⁰ el-Bakara 2/234 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁸¹ el-Bakara 2/238 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁸² el-Bakara 2/273 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁸³ el-Bakara 2/273 ; Buhari, “Tefsir”, 2.

⁸⁴ el-Bakara 2/275; Buhari, “Tefsir”, 2.

4.2 Buhari'nin Kitabü't Tefsir'inde Başlıklarda Yorumladığı Bazı Lafızların Analizi

4.2.1 Dua Kelimesi

Duâ, Kur'an'da geçen anahtar kelimelerden biridir. Bu kelimenin birbirinden farklı manaları bulunmaktadır. Allah'tan istekte bulunmanın yanı sıra kulluk etmek anlamına da gelebilmektedir. Allah'ı kabul edip şirk koşturmak anlamı da bulunmaktadır. Bu kelimeyi Buhârî nasıl anlamıştır diye araştırdığımızda şunları bulmaktayız. Buhârî, zikir ve duâ'nın kunuttan olduğunu ifade etmiştir. İlgili bab isminden öğrendiğimize göre kıyam esnasında uzunca durmak, kıraat okumak, huşu ve sükûnet içinde kunut kapsamındadır.⁸⁵ Duâda aşırı gidilebilir, dikkatli olmak gerekir.⁸⁶ Buhârî “Duâda sesini yükseltme/ولا تجه بصلاتك” âyetindeki “salat” kelimesinin duâ anlamına geldiğini belirtmiştir. Duâ namazdan bir cüzdür. Salatın lügavi manalarından biri de duâdır.⁸⁷ Hadiste geçen “elin topraklansın/ترت يمينك” ibaresi hakikat manasında değil duâ anlamındadır.⁸⁸ Meleklerin salâtı duâ iledir.⁸⁹ “Nefsini yor/فانصب” kelimesi duâda çalış ve yorul anlamındadır.⁹⁰

İbnü'l Cevzi'ye göre dua, aciz olanın yüce olandan, bir şeyin gerçekleşmesini, elde edilmesini, talep etmesidir.⁹¹ Tefsir ehli der ki dua kelimesi Kuranda yedi farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlar: söz, ibadet, nida(seslenme), istiane (yardım isteme), isteme, istifham (soru sorma), azap.⁹² Damegani de bu kelimenin yedi farklı anlamının olduğunu söylemektedir ve bunları şöyle sıralamaktadır: söz, ibadet, sesleniş, istiğase (yardım isteme), istifham (soru sorma), sual(istek), azap.⁹³ Râgıb el-İsfahânî dua kelimesi ile ilgili el Müfredat adlı eserinde şunları söylemiştir: ‘Nida anlamındadır fakat nidada isim kullanılmaz sadece “ya” vb. edatlarla telaffuz edilir. Dua kelimesi

⁸⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi Buhari - thk. Mustafa Dib el-Büğa, *el-Câmiu's-sahih* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1987), “Tefsir”, 2.

⁸⁶ Buhari, thk. Mustafa Dib el-Büğa, *el-Câmiu's-sahih*, “Tefsir”, 7.

⁸⁷ Buhârî, thk. Mustafa Dib el-Büğa, *el-Câmiu's-sahih*, “Tefsir”, 17.

⁸⁸ Buhârî, “Tefsir”, 33.

⁸⁹ Buhârî, “Tefsir”, 33.

⁹⁰ Buhârî, “Tefsir”, 94.

⁹¹ İbnü'l-Cevzi, Nüzhetü'l-A'yüni'n-Nevazır Fi 'ilmi'l-Vücu' ve'n-Neza'ir, (Thk. M. Abdülkerim Kazım Er-Razi), Beyrut 1404/1987, 292.

⁹² İbnü'l-Cevzî, a.g.e., 293.

⁹³ Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmegani, *Kamusü'l-Kur'ân: Islahu'l-Vücu' ve'n-neza'ir fi'l-Kur'ani'l-Kerim* (Beyrut: Abdülaziz Seyyidü'l-ehl, 1970).

ise genelde kendisiyle birlikte bir isim kullanılarak telaffuz edilir. “Ey falan!” gibi, isim verme” anlamındadır. Örneğin: “oğluma Zeyd ismini verdim” derken yine dua kelimesi kullanılır. Çağırma anlamında da kullanılır. Peygambere çağırmanızı kendi aranızdaki çağırımlar gibi yapmayın uyarısının verildiği ayette olduğu gibi. Yardım talep etmek anlamı vardır. Yalvarmak, yakarmak, çağırarak, dua etmek, istemek, sormak, bir şeye çağırarak, ona yönelmeye teşvik etmek, davet etmek, soy iddiasında bulunmak, kişinin bir şeyin kendine ait olduğunu iddia etmesi, savaşta ise kişinin kendini tanıtmayı, talep, iddia gibi anlamlarının olduğunu belirtmiş ve bunlara ayetlerden ve hadislerden ve Arap dilinden örnekler getirmiştir.⁹⁴

Dua kelimesinin çeşitli vücut eserlerinden anlamlarını araştırdık. Genel olarak en çok öne çıkan anlamları çağırarak ve istemektir. Fakat dikkatimizi çeken, dua kelimesinin azap manasını da taşıyor olması oldu. Müellifler dua kelimesinin azap anlamı da taşıdığını söylemişlerdir. Bu yorumlarına ise Mearic suresinin 17. Ayetini örnek olarak vermişlerdir.⁹⁵ Sahih’i Buhari’de ise farklı olarak kunut manası verildiğini görmekteyiz. Ayrıca Kur’an Kerimde çeşitli yerlerde geçen bazı kelimelerin de dua anlamı taşıdığı, duanın kastedilmiş olduğunu söylemiştir.

4.2.2 Din Kelimesi

Din kelimesi, Sahih-i Buhari’nin ilk olarak Kitabü’t-Tefsir kısmının Fatıha suresi başlığı altında yer almaktadır. Buhari, bu kelimeyi hayırda ve şerde karşılık olarak yorumlamıştır. Ve ayrıca bu kelimenin kullanıldığı “كما تدین تان” (ne yaparsan onun karşılığını bulursun) cümlesini örnek olarak vermiştir. Mücahidin bu kelime hakkındaki yorumunu da eklemiştir. Mücahid bu kelime için: “hesaba çekmektir” “Medinin ise hesaba çekilenler” demektir demiştir.⁹⁶ Sahihin Bakara suresi bölümünde yer alan bir babta ise din kelimesinin ibadet ve boyun eğme anlamlarında olduğu belirtilmektedir.⁹⁷ Tevbe suresi 36. Ayette yer alan din kelimesinin şariat ve hesap manalarında kullanıldığı söylenmiştir.⁹⁸ Enbiya suresi 92. ayette ise ümmet

⁹⁴ Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat Kuran Kavramları sözlüğü* (Çıra Yayınları, İstanbul 2010) s.386-388.

⁹⁵ el-Mearic 70/17.

⁹⁶ Mehmet Sofuoğlu, *Buhârî ve Tercümesi*, c. 9, s.4166.

⁹⁷ Buhârî - thk. Mustafa Dîb el-Büğâ, el-Câmiu’s-sahîh, “Tefsîr”, 17.

⁹⁸ Buhârî - thk. Mustafa Dîb el-Büğâ, el-Câmiu’s-sahîh, “Tefsîr”, 17.

kelimesinin din anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.⁹⁹ Hac suresi 11. Ayette geçen ala harfin ibaresini dinde sebatı ve temekkünü yoktur şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁰ Nur suresi 22. Ayette geçen ‘ülül fazli’ fazilet shiplerinden maksat dinde ve takvada yüksek dereceye sahip olanlardır.¹⁰¹ En’am suresi 90. ayette hidayet kelimesi din usulü demektir ki onda hiçbir peygamber ihtilafa düşmemiştir.¹⁰² Fetih suresi 2. ayette “Sana olan nimetini tamamlaması için” ifadesinde dinini yüceltmesi anlamı vardır.¹⁰³

İbnü’l Cevzi “din” kelimesi hakkında şöyle söylemiştir: “Hocamız Ali bin Ubeydullah’ın dediğine göre ‘din’ kelimesi: insanın bağlı olduğu, uyması gereken şey demektir. Onun dışındakiler ise bu manayı sınırlamış ve şöyle demişlerdir: ‘din’ kelimesi ilahi bir sözdür ve nefis için caydırıcıdır. Nefsi, tabiatından dolayı gevşek davrandığı durumlardan engeller ve düzeltir. Din kelimesi ile güç ve hükümlerlik, yöneticilik kastedilir.¹⁰⁴ Din kelimesi müennestir. Din-i kayyime ifadesinde kayyime sözcüğü bu yüzden müennes gelmiştir.¹⁰⁵

İbn Kuteybe ‘din’ Allah içindir, der. Yine ‘din’ kelimesi ile: ceza, ibadet gibi anlamlar kastedilir.¹⁰⁶ Bazı müfessirler ‘din’ kelimesinin Kuran’da on farklı anlamda kullanıldığını söylemişler ve her birine Kuran’dan ayetler getirerek delillendirmişlerdir. Bunları şöyle sıralayabiliriz: İslam, tevhit, hesap, ceza, hüküm, tâat, âdet, millet, hudut, adet(miktar). Bunlara on birinci anlamı ekleyip ‘din’ kelimesi Kuran anlamında da kullanılmıştır diyenler de olmuştur.¹⁰⁷ Dâmegânî ise Kāmûsü’l-Kur’ân adlı eserinde din kelimesinin beş anlamı olduğunu söylemektedir. Bunlar; Tevhit, hesap, hüküm, din ve millettir.¹⁰⁸ Râgıb el-İsfahânî ise el Müfredat adlı eserinde din kelimesinin: borç, ceza, din, ibadet gibi anlamlar taşıdığını belirtmiş ve bu iddialarını ayetlerle desteklemiştir.¹⁰⁹

⁹⁹ Buhârî - thk. Mustafa Dîb el-Büğâ, el-Câmiu’s-sahîh, “Tefsîr”, 17.

¹⁰⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 22.

¹⁰¹ Buhârî, “Tefsîr”, 24.

¹⁰² Buhârî, “Tefsîr”, 6.

¹⁰³ Buhârî, “Tefsîr”, 48.

¹⁰⁴ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yûni’n-Nevâzır Fî ‘ilmi’l-Vücûh Ve’n-Nezâ’ir*, s.295.

¹⁰⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 98.

¹⁰⁶ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yûn*, 296.

¹⁰⁷ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yûn*, 298.

¹⁰⁸ Dâmegani, *Kamûsü’l-Kur’ân*, 178.

¹⁰⁹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat*, s.396

Muhammed Şehrur adlı yazarın ‘Lügavi Kuran Okumaları’ adlı eserine baktığımızda ise din kelimesi hakkında şunları söylediğini görmekteyiz: “Allah katında din, İslam’dır. Kitap verilmiş olanlar kendilerine ilim verildikten sonra sadece aralarındaki aşırılıktan dolayı ihtilafa düştüler. Kim Allah’ın âyetlerine küfrederse (haberiniz olsun ki) Allah şüphesiz hesabı çabuk görendir.”¹¹⁰. Ayette geçen “dîn” kelimesi boyun eğmek, itaat etmek anlamına gelen ‘dâne’ fiil kökünden gelmektedir. Şu hâlde din, itaat etmek demektir. Borç anlamına gelen “deyn” kelimesi de aynı kökten türer. Çünkü bu durumda da borçlunun alacaklıya itaati ve ona boyun bükme zorunluluğu söz konusu olmaktadır. Şehir ve şehirlilik anlamındaki medîne ve medeniyet kelimeleri de aynı Kökten gelir ve emir sahiplerine, yerleşik bir nizamda itaat etme anlamını ifade eder.”¹¹¹ Yazarın bu yorumlarına bakıldığında din kelimesinin en belirgin anlamının ‘itaat’ olduğunu belirttiğini görmekteyiz. Deyn yani borç kelimesinin de din kelimesi ile aynı kökten olup ikisinin arasındaki benzerliğin itaate bağlanması da oldukça dikkat çekicidir. Borçlunun alacaklıya olan itaati sebebi ile bu kelimenin kullanıldığı iddia edilmektedir.

Yazarımız din kelimesinin izahına şu şekilde devam etmektedir: “İslâmî anlamda dîn kelimesi, insanın hayvanlar âleminden yükselip Allaha boyun eğmesine ve kendisine ruh üflenmesinin itaati zorunlu kılmasına işaret edilmektedir. Bu ilâhî bağışın işlemesiyle insan gelişmekte ve varlık kanunlarını tedricî anlamda tanınması neticesinde medenî ve şehirli hale gelmektedir. Bu gelişme -şuurlu bir içtimaî ve iktisadî ilişkilerin var olabilmesi için- bir teşrîye ihtiyaç duymaktadır. İşte bunun için vahiy yani ruh, varlık kanunlarını ihtiva etmesi için nübüvvetle: teşrîyi ihtiva etmesi için de risâletle gönderilmiştir.”¹¹² Buradaki yorumlarından da din kelimesinin itaat anlamının ön planda olduğuna dikkat çektiğini görmekteyiz.

4.2.3 Velaye Kelimesi

Sahih-i Buhari Kitabü’t-Tefsirinde “velaye” kelimesini vav harfinin fethalanmasıyla “rububiyet” olarak manalandırmıştır. Vav harfinin kesra hareke alması durumunda ise

¹¹⁰ Ali İmran 3/19.

¹¹¹ Muhammed Şehrur, *Lügavi Kur’an Okumaları* (Samsun: Sidre, 2001), 171.

¹¹² Şehrur, *Lügavi Kur’an Okumaları*, 172.

bu kelimenin şehir, imaret anlamında olduğunu belirtmiştir.¹¹³ Bakara suresi 49. Ayetteki “يسومونكم” ifadesinin “يولونكم” anlamındadır.¹¹⁴ Vilayet, otorite hükümdarlık, velayet ise yardım ve destek manasındadır. Veli, bir işi üstlenen yapan demektir. Velayet veli kelimesinin masdarıdır.¹¹⁵ “عن” harfi ceri ile kullanıldığında yüz çevirmek anlamına gelir.¹¹⁶

el-Müfredat’a baktığımızda ise “Velaye” kelimesi، توالى -ولاء iki şey arasına kendilerinin dışında bir şeyin girmesine müsaade edilmemesidir. Bu, kurbiyet manasındadır. Bu kurbiyet ise din, dil, ırk, mekân, dostluk vb. açısından meydana gelebilir.¹¹⁷ Velayet, yardım etmek, vilayet bir işin sorumluluğunu almaktır üstlenmektir. Velayet ve vilayet bir görüşe göre eş anlamlıdır. Ama gerçekte ise üstlenmek anlamı taşır. Veli ve mevla kelimeleri de bununla alakalı olarak kullanılır.¹¹⁸ Mümine Allah’ın velisidir denir ama Allah’ın mevlasıdır denmez. Allah’a ise müminin velisi ya da müminin mevlası ifadelerinin her ikisi de kullanılır.¹¹⁹ Velayet kelimesi, yardım demektir. İdareyi üstlenmek yönetmektir denilmiştir.¹²⁰

4.2.4 Kitap Kelimesi

Sahihi Buhari’de ‘سكتب’ (yazacağız) ifadesi geçmektedir. Buhari, burada geçen ve kökü ‘ketebe’ olan kelimeye “yazacağız” yani “Onların söylediklerini ilmimizde muhafaza edeceğiz” şeklinde mana vermiştir.¹²¹ Şimdi bu kelimeye başta “Müfredat” adlı sözlük olmak üzere farklı vücut eserlerinden istifade ederek incelemelerde bulunacağız.

İlk olarak Müfredat adlı sözlüğe bakalım: “Tulum vb. maddeleri iki sıırım ile dikmek anlamına gelen ‘ketebe’ kelimesi, dikmek şekliyle bir deriyi, bir başka deriyle birleştirmek demektir. Bu manada ‘كتب السقاء’ kovayı diktim ve ‘كتب النعلة’ katırı

¹¹³ Mehmet Sofuoğlu, *Buhârî ve Tercümesi* (İstanbul: Ötüken, 2017).

¹¹⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

¹¹⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 18.

¹¹⁶ Buhârî, “Tefsîr”, 47.

¹¹⁷ İsfahani, el-Müfredat, 1184

¹¹⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat Kuran Kavramları Sözlüğü* (İstanbul: Pınar, 2021), 1572.

¹¹⁹ İsfahani, *Müfredat*, 1573.

¹²⁰ Mehmet Sofuoğlu, *Buhârî ve Tercümesi*, 4173.

¹²¹ Mehmet Sofuoğlu, *Buhârî ve Tercümesi*, 4244.

bağladım şeklinde ifadeler kullanılmaktadır. Bu, onun, iki dudağını bir halka ile birbirine bağlamak, anlamına geldiği söylenmiştir.

Ketebe kökünün malum olan anlamı ise harfleri bir araya getirerek yazıya dökmektir. Bu sözcük bazı durumlarda okunuş cihetinden birbirine girmiş şeyler için de kullanılabilmektedir. Öyleyse yazmakta da esas olan yazı ile düzene koymaktır. Ama bu sayılanların hepsi bir edebi sanat olan istiare vasıtasıyla bir başkasının yerine sarf edilir. Bu nedenden dolayıdır ki Allah'ın sözlerine, yazılmamış olsa dahi kitap denilmektedir.

Kitap kelimesi aslında mastardır. Bununla birlikte kitapta yazılmış olan şeye de kitap denilebilmektedir. Kitap denilen şey aslında içindeki yazı ile beraber sayfanın adıdır. Onun için Allah Teâlâ'nın “Kitap ehli senden kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar”¹²² sözündeki kitap kelimesi, içerisinde yazı bulunan sayfa anlamındadır.

“Kitabetün” lafzı; takdir etmek, zorunlu kılmak, farz yapmak, arzu etmek ve onu kanıtlamak olarak izah edilmektedir. Bunun böyle ifade edilmesinin mantığı şudur: bir şey önce talep edilir sonra ifade edilir. Son olarak da yazılır. Buna duruma göre, irade başlangıç (kitabet) yazmak da sondur. Kimi vakit, başlangıç olan istek, kuvvetlendirilmek istendiğinde sonu teşekkül eden kitabet ile anlatılır. Bu manada Allah buyurur ki “Elbette ben ve elçilerim galip geleceğiz, diye yazmıştır”¹²³; “De ki: Allah'ın bize yazdığının dışında bize hiçbir şey dokunamaz.”¹²⁴; “Onlara de ki: Eğer siz evlerinizde olsaydınız bile, üzerlerine öldürülmesi yazılmış olanlar yine muhakkak yatacakları (öldürülecekleri) yerlere çıkıp gidecekti”¹²⁵; “Bir de akraba olanlar, Allah'ın kitabına göre, birbirlerine daha yakındırlar.”¹²⁶ yani, “Allah'ın hükmünde; Biz Tevrat'ta onlara, cana can, diye yazdık”¹²⁷ ifadeleri yer almaktadır.”¹²⁸

¹²² en-Nisa 4/153.

¹²³ el-Mücadele 58/21.

¹²⁴ et-Tevbe 9/51.

¹²⁵ Ali İmran 3/154.

¹²⁶ el-Enfal 8/75.

¹²⁷ el-Maide 5/45.

¹²⁸ el-İsfahânî, Müfredat , 892.

Yine şu ayetlerde ketebe kelimesinin farz kılındı anlamında örnekleri vardır: “Birinize ölüm geldiği zaman yerine getirilmesi vacip bir hak olarak size farz kılındı”¹²⁹; “Size oruçlar farz kılındı”¹³⁰ şeklinde geçmektedir¹³¹

“Kitabetün” kelimesiyle İmzalanmış karar ve onun hükmünde olan kararlar da ifade edilir. Yüce Allah’ın: ‘Hayır, iştiriz ve yanlarında bulunan elçi meleklerimizde her yaptıklarını yazıyorlar.’¹³² ayeti de bu şekilde yorumlanmıştır. Kimileri ise, burada kastedilen tıpkı şu ayetin ifade ettikleri gibidir: ‘Allah dilediğini imha eder, dilediğini de yerinde bırakır. Ana kitap O’nun katındadır.’¹³³ ‘Onlar o kimselerdir ki Allah kalplerine iman yazmış ve onları kendinden bir ruh ile desteklemiştir.’¹³⁴ ayeti ise, onların temel vasıflarının şu ayette nitelikleri sıralanan kişilerin zıddı olduğuna işaret anlamında ifade edilmektedir: ‘Kalbini, bizi anmaktan gafil kıldığımız, nefsinin kötü arzusuna uymuş ve işi hep aşırılık olan kimseye uyma.’¹³⁵ Çünkü, bu ayette yer alan ‘ağfelna’ ifadesi, ‘ağfeltül kitabe’ sayfayı boş bıraktım, deyiminden gelmektedir. Bu da sayfanın yazı ve noktalamadan hali kılınmasıdır. ‘Emeği inkâr edilmeyecektir. Biz şüphesiz onu yazmaktayız.’¹³⁶ ayetinde ise, onların bütün yaptıklarının kayıt altına alındığına ve onların bununla cezalandırılacaklarına değinmektedir.

‘Bizi de şahitlerden yaz!’¹³⁷ sözü, onların zümresine bizi kat demektir. Bu da şu âyetin: ‘Kim Allah’a ve Peygambere itâat ederse işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet verdikleri ile birliktedir.’¹³⁸ içeriğine işaret etmektedir.

“Eyvah bize! Bu nasıl Kitaptır ki büyük küçük hiçbir şey bırakmadan hepsini sayıp dökmüş.”¹³⁹ âyetin de: İnsanların, orada kaydedilmiş olan amelleridir.”¹⁴⁰ şeklinde yorumlanmaktadır.

¹²⁹ el-Bakara 2/180.

¹³⁰ el-Bakara 2/183.

¹³¹ el-İsfahânî, Müfredat, 893.

¹³² el-Zuhurf 43/80

¹³³ er-Râ’d 13/39

¹³⁴ el-Mücâdele 58/22

¹³⁵ el-Kehf 18/28

¹³⁶ el-Enbiyâ 21/94

¹³⁷ Âl-i İmrân 3/53

¹³⁸ en-Nisâ 4/69

¹³⁹ el-Kehf 18/49

¹⁴⁰ el-İsfahânî, Müfredat, 893.

“Biz onu yaratmadan önce, bir kitapta yazılmış olmasın.”¹⁴¹ ayetinin, Levh-i Mahfuz’a işaret ettiği söylenmektedir. Aynı manaya gelen diğer ayetlerde ise: ‘Şüphesiz bunlar bir kitaptadır. Hiç şüphe yok ki bunlar Allah ‘a pek kolaydır.’¹⁴² ; ‘ne de kuru ne yaş hiçbir şey yoktur ki, o her şeyi açıklayan Kitap’ta bulunmasın.’¹⁴³ ; ‘Bu, Kitapta (Levhi mahfuzda) yazılıdır.’¹⁴⁴ Eğer Allah’tan bir Kitap bulunmasa idi aldığınız fidyeden dolayı size mutlaka büyük bir azap dokunurdu.’¹⁴⁵ Bu ayetle Allah’ın takdir ettiği hikmet ifade edilmektedir. O da, Yüce Allah’ın: Rabbiniz kendi üzerine rahmeti yazdı¹⁴⁶ ayetine işaret eder. Kimileri de: ‘Halbuki sen içlerinde iken Allah, onlara azap edecek değildi’¹⁴⁷ ayetinin kastedildiği belirtilmektedir.

Allah’ın takdir buyurduğuna teslimiyet ise ‘De ki: Hiçbir zaman bize Allah’ın bizim için yazdığından başkası dokunmaz.’¹⁴⁸ ayeti ile anlatılmaktadır. Ayette geçen (Bizim için) ifadesi (üzerine, aleyhinize) olarak geçmemiştir. Burada, başımıza gelen ve gelecek olan olayların bizim bir bela değil, bir nimet olarak görme anlayışına değinilmiştir.

“Ey kavmim, Allah’ın size yazdığı kutsal toprağa girin.”¹⁴⁹ ayetinde ise: Yüce Allah’ın size bağışladığı Kutsal Toprağa girmeyi reddedince, size orayı haram kıldı, anlamındadır. Ayete bakıldığında bazıları: Oraya girmeniz şartıyla size yazdı, manası verirken, bir kısmı da: Sizler için bu bir vecibe kılındı, anlamında yorumlandığı ifade edilmiştir. Burada da dikkat çeken, (sizin için), olarak ifade edilmiş olup (üzerinize), aleyhinize olarak geçmemiş olmasıdır. Kutsal Toprağa girmeleri onlar için hem şimdi hem de gelecekte bir fayda verecekti. Onların bu girişleri kendileri için maslahat olup başlarına gelen bir musibet değildir.

“Kâfirlerin sözünü alçaltmıştı. Yüce olan Allah’ın kelimesidir. Ve Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.”¹⁵⁰ Ayetinde ise, onların bu değerlendirme ve hükümleri geçersiz

¹⁴¹ el-Hadîd 57/22

¹⁴² el-Hâc 22/70

¹⁴³ el-En’âm 6/59

¹⁴⁴ el-İsrâ 17/58

¹⁴⁵ el-Enfâl 8/68

¹⁴⁶ el-En’âm 61/54

¹⁴⁷ el-Enfâl 8/33

¹⁴⁸ el-Tevbe 9/51

¹⁴⁹ el-Mâide 5/21

¹⁵⁰ et-Tevbe 9/40.

kılınmıştır. Böylece Allah'ın hükmü de hiçbir karşı koyan ve engelleyen olmadan yücelmiştir.”¹⁵¹“Kendilerine ilim ve iman verilenler de şöyle diyecekler: Ant olsun ki, Allah'ın kitabında takdir edilmiş olan tekrar dirilme gününe kadar kaldınız.”¹⁵². Buna benzer diğer ayette: “Her ecel için bir kitap vardır.”¹⁵³. “Doğrusu, Allah katında ayların sayısı on iki aydır.”¹⁵⁴

Allah tarafından serdedilen kesin, değişmez delil “Kitabün” lafzı ile ifade edilir. Meselâ: “İnsanlardan kimi de vardır ki ne bir bilgiye ne bin delile, ne de aydınlatıcı bir kitaba dayanmaksızın Allah hakkında tartışır”¹⁵⁵; “Yoksa biz kendilerine bundan önce bir kitap verdik de onlar, ona mı sarılıyorlar?”¹⁵⁶; “Yoksa sizin için açık bir delil mi var?”¹⁵⁷ “Kendilerine kitap verilmiş olanlar, O'nun, Rablerinden gelen Hak olduğunu kesin olarak bilirler.”¹⁵⁸ “Bütün bunlar Allah'ın üzerinize farz kıldığı hükümlerdir”¹⁵⁹; “Yoksa biz kendilerine bir kitap vermiştik de ondan bir delil üzerinde mi bulunuyorlar?”¹⁶⁰; “Yoksa gayp kendilerinin yanında da onlar mı yazıyorlar?”¹⁶¹ Bu ayetlerde geçen kitap sözcüklerinde, bilmek, gerçekleştirmek ve inanç kastedilir.

Evlenmek için çare aramaya “Ve Allah'ın sizler için yazdığını isteyin.”¹⁶² ayeti ile işaret edilmektedir. Burada güzel bir incelik mevcuttur: Yüce Allah'ın bizlere vermiş olduğu bu şehvet sayesinde neslin devam etmesi için çözüm arayalım. Bu şekilde insanlık türünün kalıcılığı en yüksek seviyesine ulaşsın. İnsan, dindarlığının ve aklının gereği olarak nikah ile neslini meşru olarak korumaya çalışırsa, Allah'ın kendisi için yazmış olduğunu aramış olur. Allah'ın size nasip kıldığı çocuğu bu şekilde elde ediniz diye ayete anlam verenler de buna işaret etmiştir.

Bir şeyi icat etmek kitabet (yazmak) ile, yok etmek, kaldırmak ise mahıv (silme) kelimesiyle anlatılır. Bu anlamda Allah şöyle buyurur: “Her ecel için bir kitabı vardır.

¹⁵¹ el-İsfahânî, *Müfredat*, 894.

¹⁵² er-Rum 30/56.

¹⁵³ er-Rad 13/38.

¹⁵⁴ et-Tevbe 9/36.

¹⁵⁵ el-Hac 22/8.

¹⁵⁶ ez-Zuhruf 43/21.

¹⁵⁷ es-Saffat 37/157.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/144.

¹⁵⁹ en-Nisa 4/24.

¹⁶⁰ el-Fatır 35/40.

¹⁶¹ et-Tur 52/41.

¹⁶² el-Bakara 2/187.

Allah dilediğini imha eder, dilediğini de yerinde bırakır. Ana kitap Onun katındadır.”¹⁶³ Ayete bakıldığında kendine has bir yaratılacak varlığın her zaman için var olduğu anlatılmaktadır. Yüce Allah, hikmetin bulunması gereken şeyi yaratır ve hikmetin olmaması, icat edilmemesi gereken şeyi ise yok eder.”¹⁶⁴

“Her ecel için bir kitabı vardır.”¹⁶⁵ ayeti de aynı, “O, her gün yeni bir iştedir.”¹⁶⁶ Ayetinde ifade edilen anlama işaret etmektedir. “Kitap ehlinde öyle bir gürüh da vardır ki siz onu kitaptan sanasınız diye, dillerini kitaba doğru eğip bükerek. Halbuki o, kitaptan değildir.”¹⁶⁷ ayetinde geçen birinci ‘kitap’ kelimesi, kendi elleriyle yazdıkları anlamındadır. Bunu “Artık o kimselerin vay haline ki, kendi elleriyle kitap yazarlar da sonra biraz para almak için bu Allah katındandır, derler.”¹⁶⁸ ayetinde de görmekteyiz. İkinci sırada yer verilen kitap lafzı ise Tevrat’tır. Üçüncü sırada geçen kitap kelimesi de Allah’ın kitapları nevinden her kitabı içine almaktadır. Bu üç kitap kelimesi, Allah’ın inzal ettiği kitaplar ve konuşması nevinden şeylerdir.

“Ve hani bir zamanlar Musa’ya o kitabı ve Furkan’ı verdik, gerekirdi ki, doğru yolda gidersiniz.”¹⁶⁹ ayetine baktığımızda, her ikisinde de Tevrat’ın kastedildiği kitap diye adlandırılmasının orada kaydedilmiş olan hükümler esas alınarak söylenmiş olduğu ifade edilir. Furkan diye adlandırılmasına gelince, Tevrat’ta bulunan hak ile batılı temyiz eden hususiyettir. “Allah’ın izni olmadıkça hiçbir kimseye ölmek yoktur ölüm belirli bir kitaba göre yazılmıştır.”¹⁷⁰ ayetindeki kitap ise mukayyed hükme işaret eder.

“Eğer Allah’tan bir kitap bulunmasa idi aldığınız fidye den dolayı size mutlaka büyük bir azap dokunurdu”¹⁷¹; “Doğrusu Allah katında ayların sayısı 12 aydır. Gökleri ve yeri yarattığı günkü Allah’ın kitabında”¹⁷². Buradakilerin tümünde yer alan kitap lafzı, Allah’ın hükmü manasındadır.”¹⁷³ “Artık o kimselerin vay haline ki, kitabı kendi

¹⁶³ er-Rad 13/38-39.

¹⁶⁴ el-İsfahânî, *Müfredat*, 895.

¹⁶⁵ er-Rad 13/38.

¹⁶⁶ er-Rahman 55/29.

¹⁶⁷ Ali İmran 3/78.

¹⁶⁸ el-Bakara 2/79.

¹⁶⁹ el-Bakara 2/53.

¹⁷⁰ Ali İmran 3/145.

¹⁷¹ el-Enfal 8/68.

¹⁷² et-Tevbe 9/36.

¹⁷³ el-İsfahânî, *Müfredat*, 896.

elleriyle yazarlar da sonra biraz para almak için bu Allah katındandır derler”¹⁷⁴ ayetine bakarsak bu da onların bu tür şeyleri kendi kafalarından uydurduklarını ifade etmektedir. Uydurulmuş kitap nasıl onların ellerine atfediliyorsa, uydurulanın söyledikleri de ağızlarına atfedilmektedir. Şöyle ki “bu onların kendi ağızlarıyla söyledikleri sözleridir.”¹⁷⁵.

Uydurma şeyler için ise iktitab kelimesi sarf edilmektedir. Yüce Allah’ın şu kelamı gibi: “Kur’an öncekilerin masallarındır başkalarına yazdırmış da sabah akşam kendisine okunmaktadır, dediler.”¹⁷⁶. Yüce Allah her ne zaman ehli kitaptan bahsetmişse, orada bahsettiği kitap Tevrat ve İncil veya onların her ikisidir.

“Bu Kuran, Allah’tan başkası tarafından uydurulamaz, lakin kendinden önceki kitapları tasdik eder ve o kitabı ayrıntılı olarak açıklar. O’nda şüphe edilecek hiçbir şey yoktur.”¹⁷⁷ ayetinde yer alan kitap kelimesi ise, yüce Allah’ın, Kurandan önce gönderdiği onun dışındaki kitaplarıdır. Dikkatli bir şekilde incelenecek olursa, Kuran, onları tasdikleyen bir kanıt olarak kullanılmıştır.

“Kitabı size bölüm bölüm açıklanmış, detaylandırılmış halinde gönderen O’dur.”¹⁷⁸ Ayetinde geçen kitap kelimesi de bazılarına göre Kuran bazılarına göre ise hem Kuran hem onun dışındaki kanıtlar olan ilim ve akıldır. “Resulüm işte sana önceki kitapları tasdik eden bu kitabı indirdik. Onun için, kendilerine kitap verdiklerimiz ona iman ediyorlar.”¹⁷⁹ ayeti de buna örnektir.

“Kitaptan ilmi olan kimse ise, gözünü açıp kapamadan, ben onu sana getiririm, dedi.”¹⁸⁰ ayetinde geçen kitap kelimesi de kitabın bilgisi anlamındadır diye bir görüş vardır. Diğer bir görüşe göre ise, Yüce Allah’ın Hazreti Süleyman’a kendine özel kitapta ihsan ettiği ilimlerden bir tanesidir. Bu ilimle her şey onun emri altına alınmıştı.

¹⁷⁴ el-Bakara 2/79.

¹⁷⁵ et-Tevbe 9/30.

¹⁷⁶ el-Furkan 25/5.

¹⁷⁷ el-Yunus 10/37.

¹⁷⁸ el-Enam 6/114.

¹⁷⁹ el-Ankebut 29/47.

¹⁸⁰ en-Neml 27/40.

“İşte siz öyle kimselersiniz ki, onları seversiniz, halbuki onlar sizi sevmezler, siz kitapların hepsine inanırsınız.”¹⁸¹. Yani Allah katından irsal olunmuş kitaplar. Kitap kelimesi burada çoğul anlamında kullanılmıştır. Bu, ya kitap türünün tümünü kapsamasındandır. Çünkü, dirhem, insanların ellerinde çoğaldı, denir. Ya da hakikatte ‘adalet’ lafzı gibi bir mastar olmasından ötürü böyle zikredilmiştir.”¹⁸²

“Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden önce indirilene. Ahirete de bunlar kesinlikle iman ederler.”¹⁸³ ayeti de bunun gibidir. “Kimileri de der ki yani onlar kimine inanırsınız kimini inkâr ederiz derler.”¹⁸⁴ ayetinde bahsedilen kişiler gibi değillerdir.

Şahsi gelirinden verdiği parayla, kendini sahibinden satın alması kölenin kitabetidir. Allah buyurur ki: “Ellerinizin altında bulunanlardan köleler ve cariyelerden mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde hürriyete kavuşmalarını da kendileri için bir iyilik görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın.”¹⁸⁵. “Bu kelimenin türetildiği kök, bağlayıcı olan, zorunluluk gerektiren, ‘kitabet’ kelimesinden gelmesi doğru olduğu gibi, insanın yaptığı düzenleme anlamına gelen ‘ketebe’ sözcüğünden türetilmiş olması da doğrudur.”¹⁸⁶

Damegani’nin eserine baktığımızda ise ‘Kitabet’ kelimesinin on farklı anlama geldiğini belirttiğini görüyoruz: Hesap, levh-i mahfuz, kadının iddeti, ademoğlunun amelleri, rızık ve ecel, Kur’an, Tevrat, İncil, farz. Bu anlamlara geldiğini ayetlerle delillendirmiştir. Fakat biz Müfredat adlı sözlükten gerekli ayetleri daha önce yukarıda zikrettiğimizden dolayı burada kısa kesiyoruz.¹⁸⁷

4.2.5 Ubudiyet Kelimesi

Sahihi buharide tefsir kitabında iki yerde ubudiyet kelimesine rastladık. Müslümanlar ubudiyetle sevinen, ihlasla ibadet edenlerdir.¹⁸⁸ Fekkü ragabe ifadesi bir köleyi

¹⁸¹ Ali İmran 3/119.

¹⁸² el-İsfahânî, *Müfredat*, 897.

¹⁸³ el-Bakara 2/4.

¹⁸⁴ en-Nisa 4/150.

¹⁸⁵ en-Nur 4/33.

¹⁸⁶ el-İsfahânî, *Müfredat*, 898.

¹⁸⁷ ed-Dâmegânî, *Kamûsü'l-Kur'ân*, 400.

¹⁸⁸ Buhârî, “Tefsir”, 2.

ubudiyetten kurtarmaktır. Yani ubudiyyet kelimesi kölelik manasında kullanılmıştır.¹⁸⁹

Ubudiyet; tezellül, kendini hor ve hakir göstermek, boyun eğmek demektir. İbadet kelimesinin manası ondan daha çok mübalağa içerir çünkü bu tevazunun en son gelebileceği yerdir. Kendisine kulluk (İbadet) edilmesine yalnızca Allah teala layıktır. “Rabbin yalnız kendisine kulluk etmenizi, abd olmanızı ve ana babaya iyilik etmeyi emretmiştir.”¹⁹⁰ buyurulmaktadır.¹⁹¹

İbadet ikiye ayrılır: zorla yaptırılan ibadet. Bu tıpkı seçme konusunda zikrettiğimiz gibidir. Ve isteyerek yapılan ibadet. Yani akıllı varlıkların yaptığı ibadettir. “Ey insanlar sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize ibadet ediniz.”¹⁹²; “Allah’a ibadet edin ve O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın.”¹⁹³ buyurulmuştur.¹⁹⁴

“Kul” kelimesinin dört farklı anlamı olduğu belirtilmektedir. Şeriatın hükmüyle olan ‘abd’ kul ki bundan kasıt alınıp satılabilen insandır. “Kula (köleye) karşı kul.”¹⁹⁵; “Allah hiçbir şeye gücü yetmeyen başkasının malı olmuş bir köle ile kendisine güzel bir rızık verilen ve o rızıktan gizli ve açık olarak harcayan hür bir insanı misal verdi.”¹⁹⁶ ayetleri bu anlamdadır. İkincisi, yaratmakla olan ‘abd’. Bu da sadece Allah’a hasır. “Göklerde ve yerde Rahmana kul olarak gelmeyecek hiçbir kimse yoktur.”¹⁹⁷ ayetinde kastedilen budur.¹⁹⁸ Üçüncüsü ibadet ve hizmet ile olan kul. İnsanlar bu konuda ikiye ayrılır: Allah’a ihlaslı samimi bir şekilde kul olan. Şu ayetlerde bu kastedilmiştir: “Kulumuz Eyyüb’ü de an, hatırla.”¹⁹⁹; “Nuh, çok şükreden bir kul idi.”²⁰⁰; “Alemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed’e Furkan’ı indiren Allah ne yücedir.”²⁰¹; “Kuluna kitabı indiren Allah’a hamdolsun.”²⁰²; “Sana uyan azgınlardan

¹⁸⁹ Buhârî, “Tefsîr”, 90.

¹⁹⁰ el-İsra 17/23.

¹⁹¹ el-İsfahânî, *Müfredat*, 667.

¹⁹² el-Bakara 2/21.

¹⁹³ en-Nisa 4/36.

¹⁹⁴ el-İsfahânî, *Müfredat*, 667.

¹⁹⁵ el-Bakara 2/178.

¹⁹⁶ en-Nahl 16/75.

¹⁹⁷ Meryem 19/93.

¹⁹⁸ el-İsfahânî, *Müfredat*, 667.

¹⁹⁹ Sad 38/41.

²⁰⁰ İsra 3/17.

²⁰¹ el-Furkan 25/1.

²⁰² el-Kehf 18/1.

başka kullarımın üzerinde hiçbir nüfuzun, etkin yoktur.”²⁰³; “Hiçbir insana yakışmaz ki Allah ona kitap hüküm, hikmet ve peygamberlik versin de sonra insanlara Allah’ı bırakıp bana kullar olun desin.”²⁰⁴; “Ancak içlerinden ihlaslı kulların hariç.”²⁰⁵; “Rahman’ın kullarına gıyaben, göstermeden vaat ettiği Adn cennetlerine gireceklerdir.”²⁰⁶; “Rahmanın kulları, yeryüzünde mütevazî yürürler.”²⁰⁷; “Kullarımı geceleyin yola çıkar.”²⁰⁸; “Kullarımızdan birini buldular.”²⁰⁹ ayetleri buna örnektir.

İkincisi ise dünyaya ve içindekilere kul olan. Bu da dünya hizmetine ve ona göz kulak olmaya kendini vakfeden kişidir. Hazreti peygamber: “Helâk olsun dirhem’in kulu, helak olsun Dinar’ın kulu” sözüyle de bu konuya değinmektedir. Bu açıdan bakıldığında şöyle söylenebilir: Her insan Allah’ın kulu değildir. Çünkü bu durumdaki ‘abd’ kelimesi ibadet eden anlamındadır. Fakat ‘abd’ biçimi “âbid” biçiminden çok daha abartılıdır. Esasen bütün insanlar hatta bütün eşyalar Allah’ın kullarıdır. Lakin onların bir bölümü boyun eğdirilerek bir bölümü de kendi isteğiyle kul olmaktadır.

‘عبد’ kelimesi köle anlamındadır ve çoğulu ‘عباد’ şeklinde gelir. ‘عبدی’ şeklinde olduğunu söyleyenler de vardır. ‘عابد’ ibadet eden anlamındaki ‘عبد’ kelimesinin çoğulu ise ‘عباد’ şeklinde gelir. ‘طريق معبد’: basılarak ezilen yol; ‘ابل معبد’ katranla yağlanan deve; ‘عبدت فلانا’ falan kişiyi alçalttım, onu köle edindim. Allah: ‘o başıma kaktığın nimet de aslında İsrail oğullarını kendine köle edinmiş olmandır.’²¹⁰ buyurur.”²¹¹

Dâmegâni üç farklı anlamı vardır demektir. Bunlar: Tevhid, taat, memalik(köleler).²¹² İbnül Cevzi ise ibadet kelimesine zül (boyun eğme) olarak anlam vermiştir. Ezilmiş asfalt yol için muabbed yol ifadesinin kullanıldığına dikkat çekmektedir. Allaha ibadet etmek ise ona karşı zül içinde olmak yani emirlerine boyun eğmek yasaklarını bırakmaktır. Bazıları ibadetin anlamını teke indirmiş ve ibadet: Kulun Allah’a, mümkün olan son derecede tezellül gösterip boyun eğmesidir ve kulun

²⁰³ el-Hicr 15/41.

²⁰⁴ Ali İmran 3/79.

²⁰⁵ el-Hicr 15/40.

²⁰⁶ Meryem 19/61.

²⁰⁷ el-Furkan 25/63.

²⁰⁸ ed-Duhan 44/23.

²⁰⁹ el-Kehf 18/65.

²¹⁰ Şuara 26/22.

²¹¹ el-İsfahânî, *Müfredat*, 668.

²¹² ed-Dâmegâni, *Kamûsü'l-Kur'ân*, 315.

kula tezellülünü terk etmesidir demişlerdir.²¹³ Tefsir ehli ise ibadet kelimesinin Kuranda iki anlamda kullanıldığını belirtmişlerdir: birincisi ‘tevhit’ ikincisi ‘taat’.²¹⁴

Muhammed Şahrur bir video kaydında ubudiyet kelimesi için şu manaya gelen sözler söylemiştir: İbadet ve ubudiyet aynı şey değildir. “İnsanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”²¹⁵ (ez-Zariyat 51/56) ayeti yani kendi iradeleriyle bana itaat etsinler ya da kendi iradeleriyle bana isyan etsinler demektir. İtaat edenler de isyan edenler de her ikisi de benim kullarımdır. ‘Ey kendileri aleyhine aşırı gitmiş kullarım’ (Zümer 39-53) ayetinde de Allah isyan edenlere de ‘kullarım’ diye seslenmektedir.²¹⁶

4.2.6 Sünnet Kelimesi

“Sinnün” kelimesi Arapçada “diş” manasına gelir. “Dişe karşılık diş”²¹⁷. Bu kelimenin kökünden türetilmiş bazı fiiller vardır. Bunlar: ısırma, (demirin)eritilip bilenmesi, parlatmak, zayıflatmak, eritme, akıtma, suyu akıtmak gibi anlamlarda kullanılır. ‘Doğru yoldan ayrıldı’ demek için yine sünnet kelimesinin çoğulu olan sünen kelimesine başvurulur. ‘Sünnet’ül vechi’ yönelinen yol/Yüz çehresi demektir.

Hz. Peygamberin yaşadığı, takip ettiği yol/hayat tarzına sünnet-i nebi ifadesi kullanılır. Allah’ın hikmet ve tâat yolu, Allah’ın yasası manasında ise sünnetullah ifadesi kullanılır. “Bu, Allah’ın öteden beri gelen yasasıdır. Allah’ın yasasında bir değişme bulamazsın.”²¹⁸, “Allah’ın yasasında bir sapma bulamazsın.”²¹⁹. Bu ayetlerde; şeriatların içerikleri zahiri açıdan farklı olsa da onlardan hedeflenen şeyin aynı olup değişmeyeceğine vurgu yapılır. Bu hedef ise; nefsi temizlemek, onu Allah’ın sevabına ve O’nun yanına vasıl etmek için eğitmektir.²²⁰

²¹³ İbnü’l-Cevzî Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân B. Alî B. Muhammed El-Bağdâdî (Ö.597/1201), *Nüzhetü’l-A’yûni’n-Nevâzır Fî ‘ilmi’l-Vücûh Ve’n-Nezâ’ir*(*Thk. M. Abdülkerîm Kâzım Er-Râzî*) (Beyrut, 1404), 431.

²¹⁴ İbnü’l-Cevzî, *Nüzhetü’l-A’yûn*, 432.

²¹⁵ ez-Zariyat 51/56.

²¹⁶ “الحلقة 33: العباد والعبيد”, haz. Mohamed Shahrour, *YouTube* (15 Eylül 2013), 00:00:10-00:04:55.

²¹⁷ el-Maide 5/45.

²¹⁸ el-Fetih 48/23.

²¹⁹ el-Fatır 35/43.

²²⁰ el-İsfahânî, *Müfredat*, 518.

Sünnet lafzı Kuran-ı Kerim’de toplam 16 yerde geçer. Bunlardan iki tanesi çoğul halde yani “Sünen” şeklinde geçmiştir. Tekil olarak geçen yerlerde Mana bakımından önceki Ümmetlerin yaşadığı ibretlik olaylar veya onların izlediği doğru yollar manasında bazı yerlerde ise lafza-i celale veya zamire nispet edilerek Allah’ın muamelesinde kurallılık/kanunilik anlamında geçmiştir. Sünnet ifadesi ve çoğulu Hadis-i şeriflerde kapsamlı bir şekilde görülmektedir. Sünnet lafzı ve çoğulu Hz. Peygambere, Halifelere ve diğer insanlara işaret edilerek bazı yerlerde sözlük anlamıyla ya da peygamberlik göreviyle aktardığı davranışlar anlamında kullanılmıştır. “Kim güzel bir âdet (sünnet-i hasene) başlatırsa kendisine hem o güzel davranışın karşılığı hem de kıyamete kadar onu örnek alan kimselerin sevabı verilir; yine kim kötü bir âdet başlatırsa kendisine hem o davranışın hem de kıyamete kadar onu örnek alan kimselerin günahı yüklenir”²²¹; “Benim ve benden sonraki râşid halifelerin sünnetine uyun”²²² meâlindeki hadisler birinci gruptakilere, “Size iki şey bıraktım, onlara tutunduğunuz sürece sapmazsınız: Allah’ın kitabı ve peygamberinin sünneti”²²³; “Sünnetimden yüz çeviren benden değildir”²²⁴ meâlindeki hadisler ikinci gruptakilere örnek verilebilir. Hadis kitaplarında, Resûlullah’tan rivayet edilen hadisleri bir araya getirip bunlara muvafık olarak yaşamını düzene koyma cihetinde çalışmak “ittibâu’s-sünne, el-i’tisâm bi’s-sünne” vb. ifadelerle zikredilmiştir.²²⁵

4.2.7 Hidayet ve Hüda Kelimeleri

Öncelikle bu iki kelimeyi araştırırken Sahih-i Buhari’ye baktığımız da Bakara suresi 142. Ayette geçen “dilediğini hidayete erdirir” ibaresi ile ilgili olarak, “istediğine, maslahat ve hikmet açısından bildiğinin en sevimlisine yönelmesini emreder” şeklinde bir yoruma yer verildiğini görmekteyiz.²²⁶ Yine Bakara suresi 143. Ayette geçen “Allah’ın hidayet verdikleri hariç” ibaresindeki Allah’ın hidayet verdiklerinin sıdk ve istikamete hidayet ettikleri anlamında olduğu söylenmiştir.²²⁷ Ahzab suresinde geçen peygamberimizin Zeyneb binti Cahş ile evlendikleri gün meydana gelen olayla ilgili

²²¹İbn Mâce, “Mukaddime”, 14

²²² Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5

²²³ el-Muvatta’, “Kader”, 3

²²⁴ Buhârî, “Nikâh”, 1; Müslim, “Nikâh”, 5

²²⁵ Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 38/150.

²²⁶ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

²²⁷ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

Enes b. Malikten gelen rivayette “ühdiyet Zeynebü” ifadesi geçmektedir. Burada geçen “ühdiyet” kelimesi de hidayet kökünden gelmektedir ve “gönderildi” anlamında kullanılmıştır.²²⁸ Müfredat adlı sözlükte de bu kelimenin gelini kocasına göndermek anlamında “hedeytül aruse” şeklinde kullanıldığı belirtilmiştir.²²⁹ Fussilet Suresi 17. Ayette geçen “Onlara hidayet verdik” ibaresindeki hidayet kelimesi, onlara hayır ve şerri gösterdik, anlamındadır.²³⁰ “Onu yola hidayet ettik” ibaresindeki hüda, irşattır, onu yükselttik manasındadır.²³¹ Fetih suresinde geçen “seni doğru yola hidayet etsin diye” ibaresindeki hidayet, sana hak üzere ve razı olunan din üzere sebat versin anlamındadır.²³² Hadid suresinde geçen “karanlıklardan aydınlığa, nura” ifadesindeki nur kelimesi hidayet anlamındadır.²³³ Teğabün suresinde geçen “Kim Allah’a iman ederse Allah onun kalbini hidayete erdirir” ayetindeki kalbi hidayete ermiş kişi, kendisine musibet isabet ettiğinde razı olan ve o musibetin Allahtan geldiğini bilen kişidir. Allah onun kalbini hidayete erdirir yani ona yakın konusunda tevfiğ verir.²³⁴ Mülk Suresinde geçen “nüfur” kelimesi hidayetten sapma ve haktan uzaklaşma anlamındadır.²³⁵ Âlâ suresinde geçen “takdir etti ve hidayet verdi” ifadesinde insana şekavet ya da saadeti takdir etti, hayvanlara ise otlak ve çayırını gösterdi hidayet etti anlamındadır denilmiştir.²³⁶

İncelediğimiz her iki lafız da h-d-y kökünden gelmektedir. İkisinin de öncelikle Buhari’de daha sonra da el-Müfredat ve diğer vücut eserlerinde bu kelimelere hangi manalar verildiğine bakalım. Hidayet, bir kişiyi yumuşaklıkla kibar ve nazik şekilde yol göstermek, rehberlik etmek, doğruya yönelmesine tevessül etmektir. Hediye ve hevadi’l vahşi (yabani hayvanların önderleri) kelimeleri de bu kökten gelmektedir.²³⁷

İnsanı rabbinin hidayete erdirmesi dört şekilde olur. Birincisi; Akıl, zeka, zaruri bilgiler cinsinden her mükellefi ve her şeyi kapsayan hidayet. İkincisi; Peygamber ve Kuran yoluyla davet ederek insanlara tahsis edilmiş olan hidayet. Üçüncüsü; hidayete

²²⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 33.

²²⁹ Müfredat, 1496.

²³⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 41.

²³¹ Buhârî, “Tefsîr”, 41.

²³² Buhârî, “Tefsîr”, 48.

²³³ Buhârî, “Tefsîr”, 57.

²³⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 64.

²³⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 67.

²³⁶ Buhârî, “Tefsîr”, 87.

²³⁷ Isfahani, *El-Müfredat*, 1488.

ermiş kimseye özel olarak verdiği başarı. Dördüncüsü; cennete girmeye vesile olan hidayet.²³⁸ “...her kim de Allaha iman ederse o onun kalbine hidayet verir”²³⁹ ayetindeki hidayet, İnsanın yönelişinin olduğu meseleler ile alakalı, kalbine verilen başarı şeklinde yorumlanmıştır.²⁴⁰ İhtida ise hidayeti istemek, hidayete yönelmek, kendi iradesi ile hidayete yönelmek anlamlarındadır.²⁴¹

Dildeki kullanımlarına ve konumlarına bakılırsa “هَدَايَةً” ve “هَدَى” aynı anlamları taşır. Ama Yüce Allah “ي” harfini, ‘kendinin deruhte ettiği ve verdiği ve insana ait olanın dışında kendisine mahsus kıldığı (hidayeti) kastetmek için kullanmıştır. Örneğin, ... هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ”...muttakiler için yol göstericidir.”²⁴² “...de ki her halde hidayet Allah hidayeti...”²⁴³ “Onlar dalaleti hüda ile satın aldılar” ayetinde ise, dünya ile ya da ahiretle ilgili işlerde insanın irade vasıtasıyla; (kendi) seçerek yöneldiği (hidâyete) özeldir. “O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız (hidayet bulasınız) diye sizin için yıldızları yaratandır.”²⁴⁴ buyurur.²⁴⁵ Ayrıca hediye kelimesinin de bu kökten geliyor olması hidayetin, biz kullar için rabbimizden gelen büyük bir hediye olduğunu çağrıştırıyor.

Mukatil b. Süleyman, ‘hüda’ kelimesinin 17 farklı anlamı olduğunu söylemektedir: Bunlar; beyan, din-i islam, iman, davetçi, marifet, peygamberler ve kitaplar, sağduyu, feraset, peygamberin işi görevi, Kur’an, Tevrat, istirca, hüccet, delil, tevhid, sünnet, ilham, tevbe.²⁴⁶ Ve bu anlamların her birine verdiği ayet örnekleri ile delillendirmiştir. Biz burada, vaktimiz kısıtlı olduğundan yalnızca bu anlamları vermekle iktifa ediyoruz. Merak edenler ilgili esere başvurabilirler.

4.2.8 Hâc, Huccet ve Hacet Kelimeleri

Hac kelimesi; ziyaret anlamındadır. Hüccet; delil, tartışma gibi anlamlara gelmektedir. Hacet ise ihtiyaç demektir. Bu üç kelime de aynı kökten gelmektedir. Peygamberimiz,

²³⁸ Müfredat, 1489.

²³⁹ et-Tegabun 64/11.

²⁴⁰ Müfredat, 1492.

²⁴¹ Müfredat, 1495.

²⁴² el-Bakara 2/2.

²⁴³ El-Enam 6/71

²⁴⁴ el-Enam 6/97.

²⁴⁵ el-İsfahânî, Müfredat, 1109.

²⁴⁶ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767) Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir* (Irak: Merkez Cuma, 2006), 20.

amcası Ebu Talip vefat ederken onun yanına gelip ona kelime-i tevhidi telkin etmiş Rabbinin katında bunu delil olarak göstereceğini belirtmiş ve hac kelimesini fiil halinde ve delil getirmek anlamında kullanmıştır.²⁴⁷ Cennet ve Cehennem tartıştı ifadesinde yine “تَحَاجَّتْ” fiili kullanılmıştır ve “تَخَاصَّتْ” anlamındadır.²⁴⁸ Bazı rivayetlerde hacet; zannettiği şey, maksat, anlamında kullanılmıştır. Haşr suresi 9. Ayette hacet kelimesi haset anlamındadır.²⁴⁹ İnşirah suresinde “yorul” kelimesinden maksat ihtiyacın konusunda yorul demektir. Yani Allahtan ihtiyacını isteme dua etme konusunda yorul.²⁵⁰

Ziyaret amacıyla bir kişiye doğru yönelmek veya gitmek “Hac” kavramı ile ifade edilir. “Şer’î olaraksa, ‘ibadetleri yerine getirmek için Kabe’ye doğru yönelme, oraya gitme’ mânasına tahsis edilmiştir. Kurbanın edâ edildiği gün: Büyük hac günü: Arrife günü. Bir rivayete göre: ‘En küçük hac, umredir.’ denilmiştir. Mahacceyi şöyle ki iki çelişenden birinin doğru olmasını icap ettirecek hakiki maksadı’ beyan eden tanıt, delil. Allah şöyle buyurur: “*De ki: “Kesin delil ancak Allah’ındır.*”²⁵¹ Yine Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Haksızlığa saplanmış olanları dışında insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasın.*”²⁵², “*O’nun çağrısı (birçok insan tarafından) kabul edildikten sonra Allah hakkında tartışmaya kalkışanların delilleri rableri katında geçersizdir.*”²⁵³ Bu nedenle Allah bâtıl olanıda bir delil olarak isimlendirmiştir. ‘...sizinle aramızda hüccet yok.’ sözüne gelindiğindeyse beyyine, kanıt açıkça belirlediğine göre artık hüccet, kanıt göstermeye veya tartışmaya gerek de kalmamıştır. Taraflardan her birinin ötekini: “الْمُحَاجَّةُ” hüccetinden ve “mahaccesinden” döndürmeyi istemesi “مَحَجَّةٌ” veya bunun yolu araması. Allah şöyle buyurmuştur: “*Kavmi onunla tartışmaya girdi. Onlara dedi ki: “Beni doğru yola ilettişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz?”*”²⁵⁴, “*Sana gelen bu bilgidен sonra her kim bu konuda seninle tartışmaya kalkışırsa*”²⁵⁵, Yine Allah şöyle buyurmaktadır: “*İbrâhim hakkında niçin tartışırsınız?*”²⁵⁶, “*Ateşin içinde birbirleriyle çekişirken*”²⁵⁷. Üstelik

²⁴⁷ Buhârî, “Tefsîr”, 28.

²⁴⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 50.

²⁴⁹ Buhârî, “Tefsîr”, 59.

²⁵⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 94.

²⁵¹ el-En’âm 6/149.

²⁵² el-Bakara 2/150.

²⁵³ eş-Şûrâ 42/16.

²⁵⁴ el-En’âm 6/80.

²⁵⁵ Âl-i İmrân 3/61.

²⁵⁶ Âl-i İmrân 3/65.

²⁵⁷ el-Mü’min 40/47.

yarayı mille yahut sondayla kontrol etmeye de yaranın derinliğine de hac denmektedir. Ayrıca yarayı mille veya sondayla yoklamaya da yaranın derinliğine de hac denmiştir.”²⁵⁸

“Hacece” kelimesi hüccet ve husumet anlamına gelir”²⁵⁹ Hac ve hüccet (delil) kelimelerinin benzerliği, bize, hac yapmanın belki de kalbimizde olan imanın bir delili olabilme ihtimalini çağrıştırıyor. Allah en iyisini bilir.

4.2.9 Rab Kelimesi

“رب” (rabbe) fiil olarak, bir şeyi, kamil seviyeye erişinceye dek derece derece bina etmek, terbiye etmek yetiştirmek, olgunlaştırmak demektir. İsmi fail olarak rab kelimesi ise efendi, malik, sahip anlamındadır ve tek başına değişmez olarak yalnızca, varlıkların iyiliklerini üzerine alan Allah için kullanılır. Başka bir isme atfedilirse hem yüce Allah hem de başkası için kullanılır. Ev sahibine evin rabbi at sahibine atın rabbi şeklinde yine rab kelimesi kullanılır. Velayet kelimesi vela’nın mastarıdır ve rububiyyet anlamındadır.²⁶⁰ “Hak Rabbindendir” yani Allahu Teâlâ’dandır. “Rabbin” kelimesi ile Allah kastetilmiştir.²⁶¹ “Ribbiyyüne” birçok kişiden oluşan bir topluluk demektir. Tekili “ribbiyyün”dür.²⁶²

Bu kelimeye, kendini rabbine adayan kişiler olarak anlam verilmiştir.²⁶³ “ربوني” (bana baktılar büyüttüler: “سادوني” (bana efendilik ettiler)manasındadır.²⁶⁴ “(يربني بنو عمي)” Beni amcamın oğullarının yetiştirmesi, yani bana emir olmaları, işlerimi omuzlamaları demektir.²⁶⁵ (ينشأ في الحلية . .) يتربى في الزينة²⁶⁶ zinet içinde yetişir ergenliğe ulaşır. Buradaki “neşe-e” fiili “terabba” anlamındadır.²⁶⁶

“Rab (rabb) kelimesi mübalağa ifade etmek üzere daha çok sıfat gibi kullanılır ve kelimeye hepsi de Allah Teâlâ hakkında olmak üzere “mâlik, seyyid, idare eden,

²⁵⁸ el-İsfahânî, *Müfredat*, 264.

²⁵⁹ ed-Dâmegâni, *Kamûsü'l-Kur'ân*, 118.

²⁶⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

²⁶¹ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

²⁶² Buhârî, “Tefsîr”, 3.

²⁶³ el-İsfahânî, *Müfredat*, 408.

²⁶⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 9.

²⁶⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 9.

²⁶⁶ Buhârî, “Tefsîr”, 43.

terbiye eden, gözetip koruyan, nimet veren, ıslah edip geliştiren, mâbud” gibi anlamlar verilir”²⁶⁷“Rabbani: Hâkim, bilge kişi, ilmi ıslah eden, İlimle nefsin terbiye eden, rabbe yani Yüce Allah’a mensup olan demektir.”²⁶⁸ Rab kelimesi dört manaya gelir: Rabbâni âlim, sâbir; kral, efendi; büyük, rubeyb: (erkeğin eşinden olan çocuğu).”²⁶⁹

4.2.10 Risalet Kelimesi

Risalet kelimesinin R-s-l kökünden geldiği belirtilmiştir. Bu kökün asıl anlamı teenni ile gitmektir. Resul kelimesi de bu kökten türemiştir ve gönderilen anlamındadır. Bu kelimenin rıfk, yumuşaklık anlamı da vardır. Birinin teenni ile hareket etmesi istendiğinde bu kelime kullanılır. Bazen de taşınan söz anlamında kullanılır. Rasullerin teenni sahibi ve yumuşak davranışlı olmaları ile bu kelimenin manası arasında bir bağlantı olabileceği kanaatindeyiz.²⁷⁰

Bazen de sözün ve mesajın taşıyan kişi anlamında kullanılır. ‘İrsal’ (göndermek) lafzı insanlar için beğenilen ve beğenilmeyen şeyler için kullanılır. Bu da bazen irade dışı gerçekleşmektedir. Mesela Rüzgâr ve yağmurun gönderilmesi buna örnektir. Bazen de ihtiyar sahibi olanların gönderilmesiyle gerçekleşmektedir. Elçileri yollamak buna örnektir. İrsal’ (göndermek) tutmak kelimesinin zıttıdır. Art arda ve peş peşe gönderilen, anlamları da vardır.²⁷¹

R-s-l kökünden türeyen bu kelimenin yedi farklı anlam verilmiştir: hâkim olma, gönderme, fetih, çıkarmak, yönelmek, atmak fırlatmak, indirmek, onun kitabında zikrettiği risalet kelimesinin manalarındandır.”²⁷²

Sahihi Buhari’de bu kelimenin geçtiği kelimelere bakalım. “ويونس ولوطا وكلا فضلنا على”²⁷³ “فضلنا” ayetindeki (üstün kıldık) lafzı nübüvvet ve risalet konusundadır.²⁷³ Yusuf suresinde geçen ويتم نعمته عليك (sana olan nimetini tamamlasın) ifadesindeki nimetten

²⁶⁷ el-İsfahânî, *Müfredat*, 407.

²⁶⁸ el-İsfahânî, *Müfredat*, 408.

²⁶⁹ ed-Dâmegâni, *Kamûsü'l-Kur'ân*, 190.

²⁷⁰ el-İsfahânî, *Müfredat*, 426.

²⁷¹ el-İsfahânî, *Müfredat*, 427.

²⁷² ed-Dâmegâni, *Kamûsü'l-Kur'ân*, 203.

²⁷³ Buhârî, “Tefsir”, 6.

kasıt risalettir.²⁷⁴ Taha suresinde geçen واصطنعتك لنفسى (seni kendim için seçtim) ifadesinde seni risalet ve nübüvvetle seçtim özel kıldım anlamındadır.²⁷⁵

4.2.11 Nifak ve İnfak Kelimeleri

Her iki kelime de N-f-g kökünden gelir. “Alıcısı bulunan, satılan, piyasada tükenip giden şey için نفق fiili kullanılır. Bu da ya satılması şeklinde ya ölümle ya da yok olmak şeklinde gerçekleşir. Hem sahip olunan maldan hem de başka bir şeyden infak olabilir. Mecburen de olabilir, isteyerek de olabilir. Nafaka sadaka olarak verilen şeydir.”²⁷⁶ Bir başka eserde ise bu kelimeye yedi mana verilmiştir. Zekât, sadaka, dine yardım için bol bol harcamak, eşlere verilen nafaka, bina, fakirlik, rızık anlamlarına geldiği belirtilmiştir.²⁷⁷ نفق kelimesi (ne harfinin fethalanmasıyla) ise bir yeri bölüp geçen yol tünel veya ırmak demektir. نفاق ifadesi de bu kökten gelen isimlerden biridir. Deliğe girip çıktı gibi anlamları vardır. Nifak da bu köktendir ve şeriata bir kapıdan girip başka bir kapıdan çıkmaktır. Yani şeriatın sınırları dışına çıkmaktır.”²⁷⁸

Bakara suresi 195.ayette “kendinizi elinizle tehlikeye atmayın” ifadesiyle kastedilen tehlike infakı terk etmektir.²⁷⁹ 240. Ayette geçen meta ifadesi nafaka anlamındadır.²⁸⁰ “Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe iyiliğe eremezsiniz” ayeti malınızın size en sevimli gelenini infak etmedikçe demektir.²⁸¹ Nisa suresi 129. Ayetteki “نشوزا” ifadesi infakı men ederek, demektir.²⁸² İbn Abbas Nisa suresi 145. Ayetteki “esfeli minen nar” yani نفق (ne harfi fethalı) demektir demiştir. Nefak ise delik demektir. سرب (dehliz, tünel, yer altı geçidi) kelimesi de bu anlamdadır.²⁸³ مدخلا ifadesi nefak yani delik anlamındadır.²⁸⁴ Adam infak etti demek adam fakirleşti demektir bir şeyin infak edilmesi o şeyin gitmesidir. لا تبذر Saçıp savurma demek boş şeylere infak etme demektir. قنورا ifadesi nafakayı daraltanlar için kullanılır.²⁸⁵ Hadiste geçen ve gıpta

²⁷⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 12.

²⁷⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 20.

²⁷⁶ el-İsfahânî, *Müfredat*, 1078.

²⁷⁷ ed-Dâmegânî, *Kamûsü'l-Kur'ân*, 463.

²⁷⁸ el-İsfahânî, *Müfredat*, 1079.

²⁷⁹ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

²⁸⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 2.

²⁸¹ Buhârî, “Tefsîr”, 3.

²⁸² Buhârî, “Tefsîr”, 4.

²⁸³ Buhârî, “Tefsîr”, 4.

²⁸⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 9.

²⁸⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 17.

edilecek kişiler arasında zikredilen malını Allah yolunda harcayan kimse için malını helak eden ifadesi kullanılmıştır. Buradaki helak etmekten maksat infak etmektir denilmiştir. Yani helak kelimesi infak anlamında kullanılmıştır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Küçük yaşlarda Kur'an'ı ezberleyen ve Arapça öğrenen Buhârî güçlü bir zekâ ve hafızaya sahiptir. Hadis dinlemeye ve ezberlemeye çok erken yaşlarda başlamış, birçok muhaddis ve fakihin kitaplarını ezberlemiştir. Hadis ilminde otorite kabul edilmiştir. el-Câmius'Sahih Buhârî'nin hadis ile ilgili en meşhur eseridir. Sıhhat değeri İlel ilmine vakıf olması, bölüm ve bâb sistematığı, tercümelerde yer alan bilgiler, lügavî izahlar, fikhî değerlendirmeler, mülakat şartı ve fıkhi görüşlerine bab başlıklarında yer vermesi gibi farklı özellikleri onun hadis ilminde otorite kabul edilmesinin başlıca sebeplerindendir. Buhârî, öncelikle konulara göre bab başlıklarını oluşturmuş daha sonra bu başlıkların altını doldurmuştur. Şartlarına uymayan hadisleri bazı bab başlıklarının altını boş bırakmak pahasına da olsa eserine almamıştır.

Yukarıda Câmius'Sahih'i diğer hadis kitaplarından ayıran farklı özelliklerinden bahsettik. Bu özelliklerin arasında eserin bir adım öne çıkmasını sağlayan nokta ise kitâbu't-tefsîr bölümü ve tefsire dair içerdiği malumatlardır. Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh'ini bir tefsir kaynağı, müellifini de bir müfessir gibi görerek tefsir ilminin kriterleri içerisinde eseri inceleyip değerlendirenler mevcuttur. Buhârî'nin kitabu't-tefsir'ini hadis mecmuası içerisinde alınmış müstakil bir tefsir çalışması olarak görmek ve bu açıdan değerlendirmek bizce hata sayılmaz.

Buhârî kendisinden önce oluşan tefsir ilmi geleneğinden bağımsız hareket etmemekle beraber bütün olarak da bu geleneği sürdürmemiştir. Bu nedenle Buhârî'den önceki kitâbu't-tefsîrlerle, bir veya birkaç tefsir ile Buhârî'nin Sahîh'inin belirli konularda bile olsa karşılaştırılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Hiç şüphesiz pek çok müellif kendisinden önce kaleme alınan eserlerden faydalanır, etkisi altında kalabilir. Sonra yazılan eserlerde önce yazılanlardan birtakım izlere rastlanır. Fakat aralarında benzerlik veya yakınlık bulunan eserler mutlaka birbirinden alıntıdır demek doğru değildir.

Buhârî tefsir bölümünde en çok ayetlerin hadislerle açıklanması metodunu kullanır. Hadislerle izahından sonra sahabenin aynı mahiyetteki açıklamalarına yer verir. Özellikle İbn Abbas (ö.68) mühim bir yer oluşturur. Bizim konumuz olan Kuran

lafızları ile ilgili filolojik izahları ise büyük bir yer tutmamaktadır. Bu izahları sadece kendi yorumları ile yapmamış birçok kaynaktan alıntı yapmıştır. Mücahid (ö.103), İkrime (ö.105), Katade (ö.117), el-Hasenu'l-Basri (ö.110) bu kaynaklardan bazılarıdır ve tabiinin önde gelen şahsiyetleridir.

Sahabe ve Tabiin'in dışında istifade ettiği kaynaklarını bulmak oldukça zor ve tartışma konusudur. Çünkü Buhari, bir iki kaynak dışında neredeyse hiç kaynak göstermemiştir. Yahya ve Mamer isimlerini nadiren zikreder. Sahabe ve Tabiinden naklediyorsa onların adını zikreder. Filologlardan yaptığı nakiller için ise “gale ba'zühüm” “bazısı dedi ki” ifadesini kullanır.

Buhârî'nin tefsirinde kullandığı metodu özetleyecek olursak: İzahını yaptığı kelimenin bazen sadece sözlük anlamını, bazen tefsir örfündeki manasını, bazen kelimenin farklı yerlerdeki farklı manalarını, bazen eş anlamlısını, bazen kelimenin kökünü, büyük çoğunlukla da kelimenin geçtiği ayetteki anlamını verir. Bunun dışında ayrıca farklılıklara işaret ettiği de olmuştur. Nakillerinde ravi adları ya da diğer ayrıntı bilgileri verip de sözü uzatmaktan kaçınmıştır. Gramer ve kelime etimolojisi ile ilgili konulara da ara sıra değindiği görülür. Kıraatle ilgili konulara önemli bir yer ayırmıştır. Çok fazla olmasa da Arap atasözleri ve şiiirlerle açıklamasını desteklediği de olmuştur.

Buhari Kitabü't-Tefsiri dışında diğer konu başlıklarında da dilbilimsel açıklamalara yer vermiş ve benzerlerinden ayrılmıştır. Onun böyle bir tutum sergilemesi bazen eleştirilmesine yol açmıştır. Bir hadis kitabında filolojik açıklamaların yer almasının mantığa uyup uymadığını sorgulamak ya da bu durumu eleştirmek değil onun metodunu ve eserini yazma amacını anlamaya çalışmak ve bu özelliğini onu diğerlerinden ayırt eden bir vasıf olarak görmek daha ılımlı bir yaklaşım olacaktır diye düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

- Akbaş, Mustafa Yasin. “Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî’nin El-Câmi‘u’s-Sahîh’i, Dr. Burhan Sümertaş”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2015.
- Arslan, Şükrü. *Buhari’nin Sahih’indeki ‘Kitabu’t-Tefsir’İnin Filolojik Açıdan Bir Değerlendirmesi*. ed. Ahmet Hulusi Köker. 1/195-203. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1996.
- Askalânî, İbn Hacer el-. *Taglîku’t-ta’lîk ‘alâ Şahîhi’l-Buhârî*. Amman-Beyrut: nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî, 1985.
- Atik, Kemal. *Sahihu’l-Buhari’deki “Kitabu’t-Tefsir’in Özellikleri, Büyük Türk İslam Bilgini Buhari Sempozyumu*. ed. Ahmet H. Köker. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1996.
- Aydın, Arafat- Albayrak, Ali. “Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim el-Basrî Nüshası”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 35 (2016), 1-39.
- Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmet, *Umdetü’l-Kârî Şerhi Sahîh el-Buhârî*. (Thk. Abdüllâh Mahmud Muhammed Ömer). Beyrut: Dâru’l-Kutûbi’l-İlmiyye, 2009.
- Bedir, Murteza. “Sünnet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*,. 38/150-153. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî - thk. Mustafa Dîb el-Bügâ. *el-Câmiu’s-sahîh*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Canikli, İlyas. “Buhârî’nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2022).
- Dâmegânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-. *Kāmûsü’l-Kur’ân: Islâhu’l-Vücûh ve’n-nezâ’ir fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. Beyrut: Abdülazîz Seyyidü’l-ehl, 1970.
- el-A’zami, Muhammed Mustafa. “Buhari, Muhammed b. İsmâîl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/368-372. İstanbul, 1992.

- Eroğlu, Ayşegül. “Buhârî’nin el-Câmi‘u’s-Sahîh’indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü’l-Müneyyir’in el-Mütevârî’si”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* (HTD), 17/1 (2019).
- Güler, Nurdane. “Müslim’in Sahih’inde Yer Alan ‘Tefsir’ Bölümü”. *İslami İlimler Dergisi* 6/2 (2011), 135-148.
- Güler, Nurdane. *Sahih-i Müslim’de Kuran Atıflı Rivayetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Güler, Zekeriya. “Buhârî ve el-Câmiu’s-Sahîhi Üzerine”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 1-24.
- İrâki, Zeynüddîn, *et-Takyîd Ve’l-Îzâh Limâ Utlika ve Uglika Min Mukaddimeti’bni’s-Salâh*. Beyrut: 1991.
- İbn Hacer, el-Askalânî Ebû’l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Fethu’l-Bârî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (thk. Abdülkadir Şeybe el-Hamd). Riyad: Mektebetü’l-Melik Fahd, 1421.
- İbn Hacer, el-Askalânî Ebû’l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Hedyü’s-Sârî Mukaddimetü Fethu’l-Bârî*. Kahire: el-Mektebetül Selefiyye, 1986.
- İbn Hacer, el-Askalânî Ebû’l-Fazl Şihabuddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Hidâyetü’s-sârî li-sîreti’l-Buhârî*. Dımaşk: Darul Kemal el Müttehîde, 1432.
- İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân B. Alî B. Muhammed El-Bağdâdî (Ö.597/1201). *Nüzhetü’l-A’yûni’n-Nevâzır Fî ‘ilmi’l-Vücûh Ve’n-Nezâ’ir*, (Thk. M. Abdülkerîm Kâzım Er-Râzî). Beyrut, 1404.
- İbnü’s-Salâh, eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni’s-Salâh ve Mehâsinü’l-İştîlâh*. Kahire: nşr. Âişe Abdurrahman, 1990.
- İsfahânî, Râgıb el-İsfahânî el-, Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredat Kuran Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Çıra, 2010.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Mahfuz Ata, Mehmet. “Tirmizî’nin Kur’ân Tefsir Yöntemi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 556-574.
- Mehmet Sofuoğlu. *Buhârî ve Tercümesi*. İstanbul: Ötüken, 2017.

Mehmet Yaşar KANDEMİR. “el- Câmiu’s-Sahîh”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul.

Mohamed Shahrour. *YouTube*. Yayın Tarihi 15 Eylül 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=HNDP-GW52ds> “الحلقة 33: العباد والعبيد”.

Mukâtil b. Süleyman, Ebü’l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767). *el-Vüçûh ve ’n-nezâ’ir*. Irak: Merkez Cuma, 2006.

Râgıb el-İsfahânî. *Müfredat Kuran Kavramları Sözlüğü*. İstanbul: Pınar, 2021.

Sezgin, Dr. M. Fuad. *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İbrahim Horoz Basımevi, 1956.

Suyûtî, Celaluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Tedribu’r-Râvî fî Şerhi Takrîbî’n-Nevâvî*. (Thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fârâbî). Beyrut: Mektebetü’l-Kevser, 1415.

Şehrur, Muhammet. *Lügavi Kur’an Okumaları*. Samsun: Sidre Yayınları, 2001.

Türcan, Zişan. “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu’l-Buhârî’nin Kitâbu’t-tefsîr’i Örneği”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010).